

A leggyakrabban és rövidítve idézett segéd munkák jegyzéke és néhány általános jellegű segéd munka.

Szalay László, Magyarország története (5 kötet, 2. kiad.). *Horváth Mihály*, A magyarok története (8 köt. 3. kiadás). Ennek folytatása: 25 év Magyarország történetéből 1823—1848. (3. kiadás, 3 köt. 1886.) és: A magyar szabadságharc története (3 köt.). *Kerékgyártó Árpád*, A magyar történet kézikönyve (7 köt.). *Sayous-Molnár Antal*, A magyarok egyetemes története (franciából fordítva 2 kötet, 2. kiad.) A francia eredeti 2. kiadását *Sayous és Dolencz J.* rendezték (Budap. 1900). *Szalay József*, A magyar nemzet története (2 köt.); II. kiadás *Baróti Lajostól*. 1894—99. 5 köt. (Képes). *Szilágyi Sándor*, A magyar nemzet története (Millenniumi történet.) 10 köt. (Képes). *Varga Ottó*, Magyarország története (pályanyertes mű. 1898). *Csuday Jenő*, A magyarok története (2 köt. II. kiad. 1897). *Benedek Elek*, A magyar nép multja és jelene, 1897 s. k. (= A m. köznép története). *Beöthy Akos*, A magyar államiság fejlődése, küzdelmei (2 köt. 1901—2). *Gf. Andrássy Gy.*, A magyar állam fennmaradásának és alkotm. szabadságának okai (1901). *Szilágyi Sándor*, Erdély története (2 köt.). — Német művek közül: *Fessler-Klein*, Gesch. der Ungarn (II. kiad. 5 köt.). *Krones*, Handbuch d. Geschichte Oesterreichs. 5 köt., hol a külföldi irodalom is megtalálható. Ugyanazon szerzőtől jelent meg: Grundriss der österr. Gesch. (4 füzet). *Huber Alfons*, Geschichte Oesterreichs. (5 köt. 1648-ig, befejezetlen). Az osztrák fejezeteket a m. Akadémia *Baróti L.* által magyarra fordíttatta. *Mayer Fer.*, Gesch. d. öst.-ung. Monarchie (Bécs, 1894 és újabb).

Egyéb segéd munkák: *Knauz*, Kortan. 1872. *Kerékgyártó Árpád*, Hazánk évlapjai és: Magyarország emléklapjai (1882). *Színnyey Józ.*, Hazai folyóiratok és hírlapok történelmi repertoriuma (2 köt.). *Báró Nyáry Alb.*, A heraldika kézikönyve (1886). *Bárczay O.*, A heraldika kézikönyve (1897). *Margalits E.*, Horvát történelmi Repertorium (2 köt. 1900—1902). *Rónai Horváth Jenő*, Magy. Hadi Krónika 2 köt. (1896). *Réthy J.*, Corpus nummorum Hungariae. I. Árpádházi királyok érmei (1899). *Féjérvataky L.*, Magy. Czímeres Emlékek (I. 1902).

ELSŐ SZAKASZ.

BEVEZETÉS.

1. a) A magyarok bevándorlása előtt Magyarország területén lakó népek. Régészeti maradványok.

Arch. Ért. (1869—1880. R. f. I—XIV. köt. 1881—1895. — Új folyam I—XXII.). Arch. Közl. (Akadémia. 13 köt.). *Nagy Géza*, A történ. korszak kezdete (Száz. 1899). *Rómer Flóris és Henszmann Imre*, Művészeti Kalanz különös tekintettel Magyarországra I. köt.: Óskori művészet (1869). *Pulszky Fer.*, Magyarország archæológiája 2. köt. 1897 (I. köt.). V. ö. Száz. és Arch. Ért. 1898. *Ipolyi Arnold*, Műtörténelmi tanulmányok (II. kiadás). *Pulszky Ferencz*, Az őstörténeti leletek hazánkban

(1877). *Jeleszik*, A prähistorikus telepek Magyarországon (Arch. Ért. 1877). *Lóczy L.*, A baráthegy barlang (Természettud. Közl. 1877). *Nyáry Albert*, Az aggteleki barlang mint őskori temető (1881). Ugyane barlangról *I. Téglás Gábor* cikkét a B. Sz.-ben (1882). *Ortvay Tivadar* két akadémiai értekezése a köeszközökről (1885). *Majláth Béla*, Őskori lakók a Vág völgyben (Pulszky-Album 1886). *Szenikláray*, Torontáli ősleletek a Tisza mentén (Délmagyarországi Régész. Egyll. Közl. 1877). *Millecker*, Déli Magyarország őskori lelhelyei (Temesvár, 1891) és Pótlék (1895). U. az: Déli Magyarország régiségleletei (Temesv. I. 1897 és 1899). *Torma*, Erdélyi ősleletek (Száz. 1880). *Gooss*, Chronik archäol. Funde Siebenbürgens (1867). *Téglás G.*, Leletek a prähistor. Dáciából (A. É. 1892).

Pulszky Ferencz, A rézkorszak Magyarországon (1883). *Hampel J.*, A bronzkor emlékei Magyarországon (Arch. Ért. 1885 és újabban 1895 s k.) *Undsed* műve: A magyarországi bronzkorról (Arch. Ért. 1883. decz.). *Pulszky Ferencz*, A kelta uralom emlékei Magyarországon (Arch. Ért. 1885). *Rónai Jácint*, Ős emberek haladása a fémek korában (B. Sz. 1867). *Téglás G.* Kitől tanulták Dácia ős lakói az aranybányászatot? (Száz. 1897. 817.) Pótlék *Galgóczy Jánostól* (1898. 90. l.).

Hunfalvy Pál, Magyarország Ethnographiája (1876. 53. l.) *Fröhlich Róbert*, Az agathyrsek (Arch. Ért. 1883). *Borosszky Samu*, A dákok (1883). *Fröhlich R.*, A géták (Ph. K. 1886); A pannonok (u. o. 1880); Magyarország földrajza az ő-korban (Ak. Ért. 1894. 65.) és Magyarország területe a római hódítás előtt (Szilágyi Sánd., M. T. I. 1895). *Téglás G.*, Herodotos adatai Dáciáról (Ak. Ért. 1899). A Maros, Tisza és Karas legrégebb elnevez. (Földr. Közl. 1899). *Téglás G.* számoczikke az archäol. szaklapokban. *Darnay Kálm.*, Sümegh és vidékének őskora (Arch. Közl. 1899). *Ortvay Tiv.*, Temes vm. őskora (A monogr. I. része 1896). *Wosinszky Mór*, Tolna vm. (I. köt. 1896). *Pintér Sánd.*, Széchény és vidéke a honfogl. előtti korban (Losoncz, 1897. V. ö. Száz. 1897. 443.). *Kropf Laj.*, Dárius király Erdélyben (scythia hadjárata. Száz. 1899). *Darnay Kálm.*, Magyarország őskora (Pozsony, 1900). *Bella Laj.* cikkei Sopron és vidékéről (Arch. Ért.) *Reinecke P.*, A bronzkorról (u. o. 18. és 19. köt.). Végül ide szól számos megye és város monographiája. Pl. Miskolcz város története *Szendreitől* (I. köt.). Szabadka története *Iványitól* (1886. I.). *Márki*, Arad város és Aradmegye monographiája I. *Lehoczky*, Archäol. adalékok. Bereg megye I. 1892. és Arch. Ért. 1893. *Ortvay Tivadar*, Magyarország régi vízrajza (2 köt., Akad.) is közli az őskori leletek jegyzékét.

Prähistorikus
leletek.

Hazánk őslakóinak műveltségéről egyedül a talált eszközök, fegyverek és ékszer-félék révén tudunk valamit. Fontosak e leletek, mivel az ember jóval előbb készítette szerszámaint és fegyvereit, mintsem nyelvét és hitregéit feljegyezte. A történelem előtti kor ezen egyedüli és épen ezért fontos maradványait, melyeket az ország különböző vidékein, nevezetesen kavicsdörökben és nagyobb folyóink mentén találtak, a műveltség fokozatos haladásának kimutatása céljából, minőségük és tökéletességük szerint szoktuk osztályozni. Általában véve *kőkorszakot és fémkorszakot különböztetünk meg*. Amaz ismét 1. őskori és 2. későbbi vagy csiszolt kőkorszakra oszlik; emez pedig réz-, bronz- és vaskorszakra.

I). Kőkor.

Az őskori kőkorszak idején az ember még a mammuth, a barlangi medve és más nagy ragadozók társaságában barlangok-

ban lakott, nálunk pl. az aggteleki, barátbegyi (Gyórm.), abaliget (Baranya) és több erdélyi barlangban, melyekben az ember csontjait a nevezett állatok csontjaival együtt találták; mellettök pedig ama durva kőbaltákat és kőfejszékét lelték, a melyeket fegyverül használtak.¹ — A későbbi kőkorszakból származó fegyverek már változatosabbak és czifrábbak. Hazánkban több ilyen kőkorszakbeli lelethely (temető és úgynevezett kagylóhéj-halom) ismeretes, nevezetesen a Tisza és Duna mentén elterjedő alföldön. Ilyenek: Czinkota, Pilin (Nógrád), Tószeg (Pest), Kiesind (Hont) és Szihalom (Borsod). Magyarad (Hont) vidékén található a legtöbb csontból és szarvasagancsból készült szerszám egészen Európában.

A rézkorszakról, melynek tartósabb nyoma csak nálunk és II. Rézkor. Irországból észlelhető, a Mátra vidékén talált rézfokosok és kalapácsok tanuskodnak.

Tömérdek a réz- és önkoverékből vagyis bronzból készült III. Bronzkor. leletek száma, melyek azonban már diszitésre nézve is nagyon különbözők. A leletek közt akad kard (leggyakrabban liliumlevélalakú pengével), a markolat végén pedig csészével), tör, csákány, fokos, buzőgányfő, pártá, mellvért, sarkantyú, véső, kés, sarló; továbbá: kéz-, láb- és nyakperesz, bronztekeresz, gyűrű, fibula (= ruhacsat), gombostű, lószerszám, stb. — Az őskori bronztárgyaknak dús lelhelye a nógrádmegyei Kis-Terenye, hol kiváló öntő- és kohó műhelynek is kellett lennie. A bronzkorszakból valók még a víz fenekére vert czölöpépítmények.²

A vaskorszak kezdete hazánkban már a történeti idő keré- IV. Vaskor. tébe esik és egykoru a kelták megjelenésével (Kr. el. 350 kör.)

Felmerül most az a kérdés: mely törzsek és népek laktak hazánkban a történelem előtti időben? — A legrégebb, bár nem egészen megbízható ethnographiai adatot Herodotosznál találjuk. Szerinte a Maris (némelyek szerint a Tisza, mások szerint a Maros) mentén agathyrszek laktak. Később, úgy II. Fülöp és Nagy Sándor korában, élelmes görög kereskedők és ügynökök fordultak meg Erdélyben, a zsilvölgyi aranyosások helyén; ebből az időből való a Vulkán szorosnál talált szép aranyozott bronzszobor, mely Ares isten, illetőleg Nagy Sándor arcvonásait mutatja. II. Fülöpnek és fiának aranykarika pénzének jó része erdélyi aranyból készült. Ugyancsak macedoni Fülöp korában (Kr. e. 359—336) kelták fészkeltek be magukat hazánk dunántúli részébe. Főtörzseik közül a boiok a Fertő mellékeire huzódtak, míg a skordiskok a Dráva és Száva közti vidéket foglalták el. Volt vaspénzük, Agathyrszek. Kelták.

¹ Ezek közül különösen fontos a Miskolczon talált három kőszekerese. L. Herman Ottó cikkét az Arch. Ért. 1893.

² A mi tavainkban nem lehetett még ezek nyomát kimutatni. (Bella L., az Arch. Ért. 1890. 71. és 1883. 97). Bihácnál (Boszniaiban) azonban találtak czölöpépítményeket.

nem idegenkedtek a földmiveléstől, bányákat műveltek, városokban laktak és írott emlékeket hagytak reánk. A legtöbb, utóbb a rómaiak révén ismeretessé lett dunántúli város kelta eredetű.¹ Műveltségüket bizonyítják még a kelta sírokban talált leletek: is pompás vaskardok, ezüstfibulák, aransodrony-karpereczek («torques») az úgyn. szivárvány-táblák, s első sorban a páratlan *fokoru arany ékszer* (Jász-Kún-Szolnok m.). Hogy a külfölddel is folytattak kereskedést, mutatja a tolnamegyei, Kurd mellett talált etruszk kazán 14 cistával. Regölyön (Tolna) pénzverdejük is volt.

Hazánk lakói
Kr. e. 50 kör.

Julius Caesar korában (Kr. e. 60—44. kör.) *hazánk képe újból átalakul.* 1. Erdélyben és vidékén a *gétákat* találjuk, a kik a Tisza és Maros vidékén tanyáztak, míg magában Erdélyben a *dákok* laktak. Augustus császár idején e két nép összeforrt; Erdélyt magát pedig Daciának kezdik nevezni. 2. A Duna és Tisza közötti sikot a «*jövevény jászok*» (metanastæ jazyges) szállják meg; merész lovasok és ijászok, kiknek testét többretű vászon fedi, melyet kívül pikkelyes sima szarúdarabok borítanak. 3. Délnyugaton továbbra is fentartják magukat a *kelta törzsek*. 4. A nyugati Kárpátok felföldjére a germán *quádok* tolazkodnak be.

1. b) Római uralom kora.

Fröhlich Róbert, említett dolgozatai (M. T. I.). *Kuzsinszky Bál.*, Pannonia és Dacia (u. o.). *Salamon Ferencz*, A római hódítás Magyarországon (B. Sz. 1877). U. az, Budapest története I. és II. köt. (eleje). *Mommsen*, Römische Geschichte (V. köt. A provinciák. A készülöben levő IV. kötet Pannonia és Dacia meghódítását fogja tartalmazni). *Jung Jul.*, Römer und Romanen (2. kiad.). U. az: Die Romanischen Landschaften és: Fasten der Provinz Dacien, (1894). *Torma*, Az aquincumi színház (1881). *Henszlmann* ugyanily című értekezése (Arch. Ért. 1881). *Ritterling E.*, Die Statthalter der pannon. Provinzen (Arch. Mittheil. aus Österr. Ungarn XX. évf. 1. l.). *Kuzsinszky B.*, Budapest régiségei (1897. és 1900); tov.: Római köemlékek az aquinc. muzeumban (1901). *Récsey V.*, Pannonia római község maradványai (1899). *Kuzsinszky*, Mikor szállották meg a rómaiak Pannonia ész. kel. részeit? (Arch. Ért. 18. évf.). *Hampel J.*, Adalékok Pannonia t.-hez Antonius Pius korában (Ak. Ért. 1884); Savaria (Arch. Ért. XX). A Dáciára vonatkozó irod. l. *Torma*, Repertorium ad litteraturam Daciæ archæologicam et epigraphicam 1880. (Tartalmazza a Dáciáról megjelent összes irodalmat). *Torma*, A Limes Dacicus felső része (Ak. Ért. 1880). U. az: Dacia felosztása a rómaiak alatt (E. M. Egyl. Évkönyv II. köt.). *Gooss* cikkei az Archiv f. siebenbürg. Landeskunde-ben. *Hampel*, *Téglás G.* és *Könny Pál* értekezései (Arch. Ért.); *Ortway* több rendbeli ak. értekezései. *Téglás*, A római uralom vázlatos tört. Dácia elbukásáig. (Huuyad m. tört. I. 1902).

¹ Így Bononia (Bodon, ma Viddin), Singidunum (= Nándorfehérvár), Taurinum (= Zimony), Mursa (= Eszék), Aquincum (= Ó-Buda), Brigetio (= Ó-Szöny), Carnuntum (= Petronell), Savaria (= Szombathely). A Duna (= Danuvius), szintúgy a Garam (= Granua) és a Rába (= Arrabo), s talán a Dunántúl római neve (= Pannonia) szintén kelta származású.

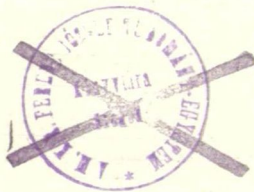
MAGYARORSZÁG
A RÓMAI URALOM IDEJÉBEN,
 a Kr. ut. II. századtól kezdve.

Jelmagyarázat

- LEGIÓ ÁLLOMÁS Atartomány határa
- Colonia Jelenlegi országhatár
- Város ——— Síncz

BUDAPEST, FRANKLIN-TÁRSULAT.

A Limes Dacicus részletei (Arch. Közl. 19. k.). A rómaiak első útja (Földr. Közl. 1899). *Téglás*, A római bányászat Dáciaiban (Orsz. rég. és ember-tani társulat. Évkönyve 1886 és Száz. 1893. 226. és 328. l.) Ugyanó: A rozsnyai castrum (Száz. 1900. 78. l.); Dácia keleti határvonaláról (Erd. Muz. 17. köt. 1900). Aponte-ről *Böhm L.* (Száz. 1901. 474.) *Téglás*, Tanulm. Erdély délkel. hadi szervezetéről. A rozsnyói táborhegy (1901). Összefoglalólag: *Cserni Béla*, Alsó Fehér vm. a római korban (N.-Egyed. 1901). *Vécsey Tamás*, Római jogemlékek Magyarországon (Havi Sz. 1878). *Ortcay*, Római köemlékek (Pulszky-Album 1886). *Kuncz*, Savaria monographiája (1880). *König-Király Pál*, Sarmizegetusa. (Dévai reáliskolai program. 1886). U. a. Traján császár dák háborúi (Száz. 1888). *Cichorius C.*, Die Reliefs der Trajanssäule. 2 köt. (Berl. 1896). *Pick*, Die antiken Münzen Griechenlands. I. Dacien (1899). *Király P.*, A markomann háborúk (u. o. 1891); A sarmizegetus. mithreum (Arch. Közl. 1886); Sarmizegethusa (Monografia, Budapest 1891). Dacia provincia Augusti (2 köt. 1894). *Cserni Béla*, Látogatás Apulumban (Gyulafehérv. gymn. progr. (1892) és számos czikk az Alsó-Fehér vm. tört. társ. Évkönyvében. *Müllecker*, Déli Magyarország a rómaiak uralma alatt (Temesvár 1893). *Cumont*, Textes et monuments figures relatifs aux mystères de Mithra 4 rész (Paris 1894—97). Hazánkban 8 mithreum állott (V. ö. Arch. Ért. 1894. 444). *Téglás*, Az aldunai zuhatagjainak szerepe Traianus előtt (Száz. 1896). Új feliratok a Vaskapunál (Akad. Ért. V. 21). *Neudeck*, A Traián tábla restaurálása (Arch. Ért. 1891). — *Gyárfás*, Pannonia őskeresztény emlékei (Budapest, 1889). *Récsey V.*, Pannonia mytholog. műemlékeinek átnézete (Esztergom, 1894). *Hummer Nándor*, A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt (Kath. Szemle 1895 és külön lenyom. Szláv püspökség hazánk ész. és nyug. vidékein nem létezett). *Czobor B.*, Ujabban felfedezett fresko-képek a pécsi cubiculum falain (1902). *Batics Laj.*, A régi pannoniai püspökök metropolitája (M. Sion 1900). V. ö. *Polyár Gy.* képgyűjteményét. (Miskolcz 1896).

H ismeretes

Hazánkban Kr. e. 16-ban kezdődött a rómaiak uralmának kora. *Kelták és rómaiak* ugyan a Duna mentén már régebben érintkeztek egymással a harcmezőn, hazánk rendszeres megtámadását azonban csak *Octavianus Augustus* kezdé meg, egyrészt, hogy a légiókat foglalkoztassa, másrészt, hogy világbirodalmának nyugati és keleti fele között szárazföldi úton biztos összeköttetést teremtsen. Augustus már Actium előtt hadakozott a Száva mellékén lakó pannoniai törzsekkel és Siscia (Sziszek) meg Sirmium (Mitrovicz) megszállásával római fenntartóság alá helyezte a Száva és Dráva vidékét. Siscia, Sirmium és Pöstovio (Pettau) lettek a rómaiak uralmának támaszpontjai és a legiók táborhelyei. A pannoniai törzsek azonban tovább forrongtak és kezdet fogva a dalmatákkal, Batho alatt ismételen felkeltek, úgy hogy Augustus vezéreinek csak kemény harcok árán sikerült a *Dunántúl déli részét* Kr. e. 16. nagyjában leigázni. A rómaiak már most egyrészt a Dráva mellékéről, másrészt a már félig leigázott Noricum tartomány, illetőleg Carnuntum (Petronell) és Sopron (Scarabantia) táborhelyek felől nyomultak a Balaton felé, míg a Balatontól délre elterülő vidéket eleintén Dalmatiával és Moesiával együtt *Illyricum* tartományhoz csatolták. A pannonok általános felkelésének Kr. u. 8. Tiberius vetett véget. *Vespasianus* alatt (71) kap a dunántúli vidék

Rómaiak uralma.

a) Pannonia.

16. Kr. el.

71. Kr. ut.

- és a Dráva meg Száva közötti terület új elnevezést: ezóta neveztek *Pannoniá*-nak. Domitianus és Traianus idején¹ szállják meg a rómaiak a Duna egész vonalát Carnuntumtól kezdve Singidunum-ig (Belgrád), sőt Orsováig. Domitianus alatt alapítják *Aquincumot* (Ó-Buda). Traianus idejében *Brigetót* (Ó-Szőny). Ugyancsak Traianus osztja az új tartományt *Felső-* (Superior) és *Alsó-* (Inferior) *Pannoniára*. Amannak helytartója Carnuntumban székel, emezé Aquincumban. A két részt egy, a Rábától a Száváig és a Verbász összefolyásáig húzott vonal választotta el egymástól. — A Duna és Tisza között lakó barangoló barbár törzsekkel, melyeknek vajmi kevés érzékük volt a műveltség iránt, és melyeknek tanyáiból még csak jóra való épületfa vagy kő sem került ki, a rómaiak csak annyiban törődtek, hogy betöréseiket visszaverték avagy azokat olykor megelőzték. (Marcus Aurelius harczai a quádokkal, jazygokkal).
- Sánczok.** A provinciának határait nevezetesen a Duna-mellékén és Dáciában sánczok és őrtornyok védték. E maradványokból a Duna árja és a futóhomok bizonyára sokat eltemetett, míg másutt, meglehet, későbbi időkből származó sánczok fenmaradtak. Ilyenek pl. az úgyn. «római sánczok» a Bácskában, mely vonaltól egy másik ág valamikor a Duna mentén Váczig húzódott.²
- Városok.** A római kultúra magvai Pannoniában sem hullottak haldatlan földre. A keltáknak tanulékony és dolgos népe hamar megszokta a rájuk nézve áldásos római uralmat és a római nyelv, hit és szellem már a hódításnak teljes befejezése előtt elterjedt közöttük. Az úttörő légiók nyomain nyereszkesítő római kereskedők és gyarmatosok lepték el a gabonában, marhában és bőrben bővelkedő tartományt, a legiók táborhelyeiből pedig idővel itt is, mint másutt, virágzó telepek fejlődtek. Ilyenek péld. a kelta eredetű, de azután elrómaiásodott *Aquincum* és *Brigetio*.
- Közigazgatás.** A római municipiumok élén duumviri állottak; mellettök, mint afféle tanácsadó testület, a decuriók, kik öt évi szolgálat után elnyerték a quinquennális méltóságot. Voltak közös tartománygyűléseik és vallásos ünnepeik, melyeken a tartomány bajait is megbeszélték és orvosolták. — Magasabb rangban állottak a coloniák, a melyenek Savaria (Szombathely), Poetovio és Mursa (Eszék) valának.
- Művelődés.** A rómaiak nálunk is derekasan megküzdöttek a természetmostohaágával: lecsapolták a Balatont, irtani kezdték a Bakony

¹ *Kuzsinszkij Bdt.*, Arch. Ért. 1900. 432. l.

² Az úgyn. római sánczokat feltüntető térképekről l. Arch. Ért. 1900. 386. l. Ilyen hosszabb sáncz kettő maradt korunkra Bács-Bodrogh vármegyében; az egyik Apatintól Goszpodincezig, a másik Új-Vidéktől Bács-Földvárig húzódik. Marsigli óta sokan foglalkoztak velük, így *Katona Istv.*, *Rómer*, *Fröhlich Rób.* (Arch. Ért. 1887) és *Dudás Gy.* (Bács-Bodrogh vmegye I. köt. 1896). Fröhlich nem tartotta római eredetűeknek; Dudás szerint csak a második római, a hosszabbik pedig barbár származású. V. ö. Száz. 1897. 78.

rengetegeit s hozzá láttak katonai töltésutak, továbbá hidak és hídfők építéséhez, valamint a mocsarak kiszáritásához. Az al-dunai Vaskapuban sziklába vésett utat készítettek, mely mérnöki tevékenységöknek fényes diadaljele.¹ Több helyen iskolákat alapítottak, másutt meg arany- és ezüst-, továbbá gyapot-gyárakat, Aquincumban pajszyárt, Sisciában pénzverő intézetet állítottak. A kényelemről és szórakozásról a Pannoniába is gyorsan átplántált római divat sok fajtája gondoskodott. A napjainkban felfedezett aquincumi és savariai amphitheatrum, az ó-budai, kisigmándi, balaton-füredi és varasd-tepliaczi fürdőhelyek, a Probus császár legiói által ültetett szerémi szőlőkertek és nyaralók kényelmes szórakozást nyújtottak a vidékieknek. Vízvezékek romjai, feliratok, ékszerek, a polgárdi ezüsttripes (Fejérmegye) és más leletek sejtetik velünk azt a virágzást, melyet Pannonia a Kr. utáni 2. és 3. században elért. A vallás terén a pogány istenek tarka-barka hadával találkozunk, (így Mitrász keleti napistennel is), de a Kr. u. 2. és 3. század folyamán már a keresztény vallásnak is voltak hívei Pannoniában. Római időből valók legrégebb keresztény műemlékeink: a *pécsi földalatti kápolna* és a *katakombák*.²

A *dákok és rómaiak* között Kr. u. 65-ben újabb ellenségeskedés kezdődött, a midőn *Decebal* dák király Domitianus császár legióit ismételten csúfosan megverte. Ennek megtorlása miatt, valamint a határ biztosítása céljából indította meg *Traianus császár* nagy hadjáratát Decebal ellen. Bevezetésül sziklába vájt utat készítettett a Dunának Vaskapuján át (*Traianus táblája*), Orsován alul pedig, Turn Severin táján nagyszerű hidat veretett a Dunán, melyen legióival a tulsó oldalra átkelt, mire egyfelől a Vaskapu hegyszorosán, másfelől pedig a Zsil mentén Erdélybe hatolt, a hol Decebalt első ízben (101—102) fenhatóságának elismerésére kényszerítette, másodízben (105—107) pedig a dák királyt döntő csatában legyőzte, a ki azután bánatában öngyilkossá lett. E diadalog hatása alatt Dácia a rómaiak kezébe került. A sokféle római tartományból összekerült új gyarmatosok a háború folytán lakatlanná vált tartományt csakhamar ismét felvirágoztatták, a régi főváros, Sarmizegetusa helyén pedig Ulpia Traiana épült (a mai Várhely határában); más gyarmatok voltak: Apulum (= Gyulafehérvár) Napoca (Kolozsvár) és Poteissa (= Torda). Dácia akkori anyagi jólétét bizonyítja, hogy fölötté sok czéhtestülete volt. A társadalmi élet pedig több olyan klubot teremtett, a melyekben a modern betegsegélyző és temetkező egyesületek mintáira ismerünk. A verespataki és zalatnai aranybányák felügyeletével megbízott hivatalnokok társas lako-

b) Dácia.

Traianus
háborúi.
101—102.
105—107.

¹ Öt sziklafelirat hirdeti ebbeli érdemüket; ² Tiberius, 1—1 Vespasianus, Domitianus, Traianus idejéből való. *Téglás G.*, a Száz. ban. 1896. 505. l.

² Ujabbán *Czobor Béla* értekezett róluk. (Száz. 1902. 489).

mákat és estélyeket rendeztek.¹ A forró nyarat az előkelő világ Mehádiában, Buziáson, a tordai vagy a székelyudvarhelyi fürdőben szokta tölteni.

A számban igen megfogyott dákokat különben a rómaiak mint vitéz fajt később is megbecsülték segédhadaik sorában, és meghagyták nekik nemzeti fegyverüket, hadi jelvényüket (a sárkányt) és jelszavukat. Neveiket azonban latin alakban rótták föl a feliratokban.

1. c) Népvándorlás kora.

Nagy Géza, Magyarország története a népvándorlás korában (M. T. I.). Áttekintésül *Kuun G.* gf., Hazánk lakói a róm. uralom megszűnte után a honfoglalásig. (Hunyad vármegye története. I. 1902.). *Borovszky S.*, A népvándorlás kora, sat. (Képes Világtörténet IV.). *Salamon Ferencz*, A rómaiáság elenyészte Pannoniában (Száz. 1881). U. az: Budapest története II. 21. (A népvándorlás kora). Aquincum legutolsó említéséről lásd *Fröhlich Róbert* cikkét (Ph. Közl. 1882. 141). *Salamon F.*, A hunok és avarok Pannoniában (Száz. 1882). *Thierry Amadé*, Attila, fiainak és utódainak története. Magyarra fordította *Szabó Károly*. Ugyanő, Attila-mondák. *Ballagi Aladár*, Attila (bibliografia). I. K. II. 1892. *Vámbéry* (Száz. 1902. 566. l.). *Szeremlei S.*, Attila székhelye H.-M.-Vásárhely határában volt (Száz. 1898). Ugyanő: H.-M.-Vásárhely tört. (I. 1900). *Csallányi G.*, Attila székhelye és sírja Szentés határában (1901). *Wlásokei*, Attila három ó-germán eposzban (Ph. K. 1883). *Heinrich G.*, Etzelburg és a magyar-hun monda (1882. Ak. Ért.). *Szabó Károly*, Etel-laka (Kis. tört. dolgoz. I. 61.) *Salamon Fer.*, Hol volt Attila főszállása? (Száz. 1881). *Stein M. Aurél*, A fehér hunok és a rokon törzsek indiai szereplése (B. Sz. 1897. 91. köt.) *Hirth Fr.*, A volgai hunokról (V. ö. Száz. 1901. 362. l.); Die Ahnentafel Attilas (u. ott) és: Hun tanulmányok (Ethnogr. 1901). *Fischer A. K.*, Die Hunnen im schweizerischen Eufischthal und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit (Zürich, 1895). *Pulszky Ferencz*, Magyarország archæológiája (II. köt. 1897. Népvánd. leletek). *Hampel*, A nagyszentmiklósi lelet (Arch. Ért. 1884). V. ö. *Nagy Géza* véleményét (eml. mű). *Munkácsi B.* Hun nyelvemlékek szókincsünkben. (Ak. Ért. 1902. Száz. 1902. 94). *Odobesco A.*, Le tré sor de Pétrossa (Páris, 1901. Másként Athanarich nyug. gót király kincse). *Csetneki*, A hunok, avarok és kúnok (B. Sz. 1881. 23. köt.). *Salamon*, Alsó-Pannonia a góth és longobard megszállás alatt (Száz. 1882). *Borovszky*, A longobardok vándorlása (Száz. 1885). *Márki S.*, Paulus Diaconus (Száz. 1897), *Sasinek* és *Gombos* pótlékával (Száz. 1898). *Márki S.*, A longobárdok hazánkban (Erd. Muz. 1899). *Gombos*, Középkori krónikások I. Paul. Diac. (1901), fordítás. *Pulszky Ferencz*, A magyarországi avar leletekről (Ak. Ért. 1874). *Iványi*, Vannak-e Mosonmegyében avar maradványok? (Orsz. rég. és embertani társ. Évk. 1886). *Sólyom-Fekete*, Avar maradványok Ausztriában (Ak. Ért.). *Lipp Vilmos*, A keszthely-dobogói sírmező (1884). U. az: A keszthelyi sírmezők. *Wosinsky*, A lengyeli sírmezők (1890—91). *Pulszky F.*, A népvándorlás korának emlékei (2 füz.). A herpályi pajzsdudor (*Reinach* cikke: Arch. Ért. 1894. 395. l.). A sírleletek között különösen a *Szirákon* (Nógrád m.) talált lelet fontos; itt két lovas sirt találtak, zablyával és kengyellel, sőt teljes kantárdíszítmenynyel és egy csákánynyal. Értekezett róla *Pósta Béla* (Arch. Közl. 19. évf. 55. l. A talált tárgyak a kunágotai és keszthelyi leletekre em-

¹ Abrudbányán nem volt aranybánya. *Téglás G.* (Száz. 1890. 679.).

lékeztetnek. *Csúnyon* (Moson) *Sötér Ágost* talált sírmezőt (Arch. Közl. u. o.). Legfontosabb *Hampel József* műve: A régibb középkor emlékei Magyarországon (I. köt. 1894). E műben tárgyalja a nagyszentmiklósi aranyleletet is, másképp «Attila kincsét». *Strzygoroski* dolgozata a szt. miklósi leletről: Száz. 1899. 83. l.). V. ö. az (6. l.) említett vármegyei monográfiákat. (Wosinszky, sat.). *Huber Alf.*, *Gesch. Österreichs* I. 36. s k. l.

A római kulturvilágnak a népvándorlás vetett véget, melynek árját sem az említett pannoniai, sem a Dácia védelmére emelt óriási határsánczok (limes dacicus) nem birták feltartóztatni. De míg nyugati Európa többi tartományaiban egy-egy barbár népek letelepedése csak megszakítá a római kultúrát, addig ez Dáciában és Pannoniában, mely országotja lett majdnem valamennyi barbár népek, teljesen elpusztult. Előbb Dácia került a barbár nyugati gótok kezére, java részében már Gallienus alatt, 256-ban, míg az utolsó római katonák Aurelianus császár parancsára, 275-ben hagyták el a tartományt és a Dunántúli Moesiában (= *Dacia ripensis*) kerestek menedékhelyet.¹ Pannonia pedig II. Valentinianus idejében (375—392) került a barbárok kezébe. 375—392. A pusztulás részleteit homály fedi, melyet csak a hagyomány igyekszik mondákkal felderíteni. Pannonia egyébiránt nem bukott el oly hamarosan, mint Dácia. Az V. század elején irt hivatalos *Notitia dignitatum* még felsorolja az Aquincumban és a pannoniai erődökben elhelyezett római őrségeket. Ezek a határon épült kastélyok azonban nem birták megakadályozni, hogy a barbár hordák a határvonal nem védett pontjain be ne törjenek a provinciába és ezt ki ne rabolják.

A hunok nemzetiségének dolgában nyelvészeink nem értenek egyet. Némelyek (Budenz, Hunfalvy Pál) szerint a hunok nemzetiségéről semmit sem tudhatunk, hiányozván a fő bizonyító eszköz, a nyelv. Mások (Vámbéry, Pauler, Nagy Géza) a hunokat faj-jellegük, szokásaik, erkölcsök, harczmodoruk után ítélve, a török-tatár családhoz számítják. Amazok kereken tagadják a hun-magyar rokonságot és arra utálnak, hogy még a hun-magyar mondakör sem hazai, hanem német eredetű. Émezek többé-kevésbé hisznek a hunok és magyarok rokonságában.² *Vám-*

Népvándorlás.

256.

275.

375—392.

A hunok nemzetisége bizonytalan.

Hun-magyar rokonság (?)

¹ *Rappaport Bruno*, *Die Einfälle der Goten in das röm. Reich* (1899). Az utolsó dáciai érmek 256-ból valók, az utolsó feliratok 268-ból. *Gallienus* atyjának, *Valerianus császárnak* kormánytársa, majd utóda.

² A hun-magyar-székely rokonságról és a hun-magyar mondáról nagy irodalom keletkezett. *A rokonság mellett szól először* az 1818-ban kiadott csiki «*Székely Krónika*» (I. 36. l.) s e nézetet meg a krónika hitelességét *Szabó Károly* haláláig védelmezte. *Szabó Kár.* szerint a hún eredetű székelyek mindig külön nép voltak, külön jogrenddel és szokásokkal. Ide szóló czikkei: *Új Magyar Múzeum* (1854) és *Kisebb tört. művei* (II. 1.). *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?* (1879) és *értekezései* a Száz.-ban 1879. 342. és 1883. évfolyamában és: *A székely nemzeti névről* (Száz. 1880. 404.). *A hun-magyar rokonság, mondakör és a Székely krónika-hitelességét kétségbe vonta első sorban: Hunfalvy Pál*, (Magyarország

béry Ármin és iskolája erősen állítja, hogy a nyugatra hõmpolygó hun néparadatban a magyarság is képviselve volt és hogy ez a hun-avar-magyar hullám hazánk földjén rakta le fa-

Ethnographiája (293. l.); A székelyek (1880. és Száz. 1881. 90. l.); A székely kérdéshez (1881); A magy. nemzeti krónikák (Száz. 1890). — Egyéb említendõ cikkek: *Nagy Sándor*, A székelyek scytha-hun eredetisége (1880). *Balassa P.*, A székelyek alapszerzõdése (Ak. Ért. 1873). *Galgóczy Károly*, A székely kérdés (Akad. Ért. 1874). A székely kérdés (névtelen szerzõtõl: Havi Szemle 1880). *Riedl Frigyes*, A magyar hunmondák (B. Sz. 1881. 57. sz., a hol *Gyulai Pál* is elmondja nézetét). *Heinrich Gusztáv*, Etzelburg és a magyar-hun monda (Ak. Ért. 1882). *Vámbéry*, A magyarok eredete (178. l.) tov.: A hunok és avarok nemzetisége (Akad. 1881) és: A magyarság keletkezése és gyarapodása (1895.) *Petz Gedeon*, A magyar-hun monda (1885 és 1892). *Nagy Sándor*, Adalékok a székely kérdéshez (1886). *Erdélyi Pál*, A hunmondák (Irod. Közlem. 1891). *Munkácsi B.*, Hun nyelvemlékek szókincsünkben (Ethnogr. 1901. és Száz. 1902. 94. l.)

Fauler Gyula (H. K. 1888. 509. és A m. nemzet t. az Árpádh. kir. alatt I. 215., 283. és 599. l.) a kabarok utódait látja a székelyekben. *Réthy L.*, A székelyek és a honfoglalás (Ethn. 1890. l.). *Nagy Géza*, A székelyek és pannoniai magyarok (u. o. I. évf.). *Tagányi* (u. o.) bessenyõknek tartja õket; *Huszka J.* pedig (Ornamentikai tanulmányok a régi magyarokról. Száz. 1892) kabaroknak. *Jakab Elek*; a palócz-székely rokonság szószólója «Székely telepek Magyarországon» címû dolgozatában (Száz. 1896), *Pintér Sándorral* egyetértve, hun-scyta sarjakat lát a mai palóczokban (60. l.). *Szédeczky Lajos*, A székelyek (Pallas-Lexikon). *Sebestyén Gyula*, A székelyek neve és eredete (Budapest, 1897. Szerinte is a székely szó «határört», «végbelit» jelent. *Thury J.*, A székelyek eredete (Kolozsv. 1898). *Sebestyén Gy.*, Az avar-székely kapcsolat emlékei (Ethn. 1899.) *Thury J.* válasza (Erd. Muz. 1899). *Bálint Gáb.*, A honfoglalás revíziója (Hún-székely kérdés. Kolozsvár, 1901. V. ö. Száz. 1902). *Bálint* a hunokat és magyarokat a cserkeszek utódainak tartja. *Connert János*, A székelyek legrégibb intézményei 1526-ig (Kolozsv. 1901). *Nagy Gerg.*, Elméletem nemzetünk eredetéről. (Brassó 1901). *Kállay Ubald*, A székelyek megtelepedésének kérdéséhez. (Tur. 1900. 4.)

Ujabban a legtöbb író a kabar eredetûnek vélt székelyekben innen Magyarországból Erdélybe telepített magyar határöröket lát és krónikáink is ilyeneknek mondják a székelyeket a XII. század óta. Adómentességük fejében a határokat és gyepeket õrizték, háborúban pedig õk voltak az elõvéd (l. a 24. a kabarokról mondottat). Maga a «székely» szó (sziköl) törökül a m. határör, végbeli; a «szék» szó jelentése pedig: rekesztõ, szük átjáró, gyepl. Mikor telepítették Magyarországból Székelyföldre, az bizonytalan; alkalmasint fokozatosan és a szerint, a mint az ország határvonalát keleti irányban kifelé tolták, a miben Szt. István után különösen Szt. Lászlónak volt nagy része. Elõbb tehát Biharban lehettek, v. Szathmárban örködték, honnan azután a Maros mentén avagy a Meszes kapun át belsõ Erdélybe telepítették, végre pedig Erdély végleges keleti határára. Siculi, értsd: határöröket egyébiránt az ország ész. és nyug. határain is találunk nagy számban; így Zemplén, Abauj, Trencsén, Nyitra, Pozsony, Sopron, Zala vármegyékben. *Jakab Elek* a zalamegyei göcseieket is székelyeknek tartja. *Tagányi Károly* és *Meitzen* ujabban a székelyek sajátos gazdasági rendszerére hívták fel a figyelmet. — A székely kérdés irod. l. *Sebestyén Gyula* cikkekben a Pallas-Lexikonban (XV. 522). Az azóta megjelent vitairod. l. fentebb a jegyzetben. Az úgyn. *székely-hun írásról* l. a 26. l. 3. jegyz.

junk első rétegét. Vámbéry azt hiszi, hogy a hunok és avarok maradékai fentartották magukat Pannoniában és hogy a X. században érkező magyarok e rokon elemekkel azután egybeolvadtak.

A hunokról és nevezetesen azok királyáról, Attiláról elüő képet hagytak ránk e korszak írói. *Ammianus Marcellanus* és még inkább *Jordanes* a legfeketébb színekkel rajzolják ijesztő megjelenésüket, míg *Priskos rhetor*, a byzanci követ, ki Attilát táborhelyén meglátogatta, okos, ravasz, vendégszerető házigazdának mondja királyukat. Mindkét rajz igaz lehet, csakhogy az első jelentés a harczmezőn megjelenő hunt ábrázolja, a második pedig a béke idején pihenő hunt. — A hunok hódításairól tudjuk, hogy 375 táján rohanták meg keleti Európát, a hol nevezetesen a Don és Duna közötti népeket leigázták. Főnökeik azóta majd a keleti-, majd a nyugat-római határt pusztitgatták, olykor meg évdij fejében néhány évig pihenőt tartottak. A hunok zöme főként a Duna és Tisza közötti sikon tanyázott; Attilának igénytelen fejedelmi sátra pedig szintén valahol az Alföldön, talán Szeged vagy Hódmező-Vásárhely táján állott. Attila alatt, ki szívós erélyével és ravaszságával tünt ki, érte el a hun nép hatalmának tetőpontját. Mind a mellett a hun birodalom csak amolyan confederatio volt, melyet sehogy sem nevezhetünk egységes államnak. Attila, még pedig ő először — megkísérté ugyan hazánkban és keleti Európában egy hun «állam» alapítását, de csekély eredményvel. De hírével és hatalmával így is beérhette. A «világ ostora» főhadiszállásából majd a keleti, majd a nyugati római birodalmat ijesztgette. Elvégül azonban a 451-iki galliai hadjáraton a catalaunumi mezőkön meg kellett hátrálnia a római Aëtius és nyugati góth segédhadai elől, mire 452-ben Itália látogatására indult. Ez alkalommal I. Nagy Leó pápa bírta őt rá a visszavonulásra. Attila távozott, de azzal fenyegetőzött, hogy közelebb újra eljön. Csakhogy a következő télen Ildikóval (Chriemhild) tartott menyegzője éjjelen meghalt. Birodalma bomlásnak indult s fiai elvesztek a felszabaduló germán népekkel vívott halálküzdelemben. Maradtak-e fönn hunok? Menyenien? Hol? . . . nyílt kérdés. Ha igen, utóbb beleolvadtak az avarokba. A kétszáz éves hun uralom emlékét a hírükön kívül a herpályi pajzs (Bihar) és a Nagy-Sz.-Miklós táján (Torontál) talált megmérhetetlen becsü aranyelet, «Attila kincse» örzi, (mely azonban nem hun, hanem góth? (gepida? bolgár?) származású). A hunok korából való még az oláh földön talált *petroszai aranykincs*. (a mely talán a hunok elől menekült Athanarich nyug. gót királyé volt).

Említendő még, hogy hazai íróink sokáig azt tartották, hogy az erdélyi bérczek közé letelepedett *székelyek* az odamenekült hun rajoknak maradékai. E hagyomány őrzője, a «Székely krónika» azonban hamisítványnak bizonyult, maga a hagyomá-

Attila.

434—453.

451.

452.

453.

A hun birod. felbomlik.

Székely-kérdés.

nyos nézet pedig, (bár nincsen benne lehetetlenség), történelmileg be nem bizonyítható.¹

- Gepidák. Az egykori Dácia immár a *gepidák*, Pannonia és Mœsia a
Gótok. *keleti gótok* hatalmába jutott. Egyuttal az eltűnt jazygok helyét a *herulok* foglalják el, a quádok földjét pedig a *rugiaiak*
Herulok. szállták meg. Miután pedig a *keleti gótok* Nagy Theodorik alatt
Rugiaiak. megbuktatására *Itáliába távoztak*, Pannoniát a *gepidák* foglalták el (526), a kiknek hatalmát 566-ban a délkeletről, az
566. Alduna felől érkező *avarok* és az északnyugatról, Csehországból
Longobardok. betóduló *longobardok* szövetsége törték össze. A győzők osztozkodtak: a longobardok a Dunától nyugatra, az avarok onnan keletre telepedtek le. Az előbbieken azonban Alboin alatt már
568. 568-ban indultak a verőfényes Itáliába és ekkor a hunok egykori országának java részét az *avarok* foglalták el.
- Avarok. Az *avarok* (másként ogorok vagy vár-kunok) valószínűen a
568—799. török-tatár népcsalád egy ágából sarjadtak. Abban az időben az ural-
Avar uralom. altáji néptörzsek szakadatlanul küldöttek hullámgyűrűket: a Fekete és Káspi tenger vidékéről Nyugat-Európába és ily gyűrűk voltak az avarok is, a kik, meglehet, más származásu, magyar elemekkel vegyülve jelentek meg Közép-Európában. Testalkatuk és megjelenésük sokban emlékeztetett a hunokéra. *Baján* (= gazdag) khágánjuk alatt örökös veszedelmei valának a kelet-római császárságnak, Bajánnak 602-ben bekövetkezett halála után azonban hatalmuk egyre hanyatlott. *Szláv alattvalóik és rabszolgáik*, kiknek suttyomban történt beköltözködését a történelem nem jegyezte fel, ott is hagyták kegyetlen uraikat, és tovább vándoroltak dél felé. Így tettek a *horvátok* és *szerbek* ősei is, kik a Dráván és Száván túli vidékekre költözködtek, a hol őket Heraklius byzanci császár kénytelenségből megtűrte.
- N. Károly avarháború. Az elsatnyult avarokra pedig *Nagy Károly* mérte a halálos csapást (791—799), elfoglalván országukat és gyűrűalakú kerítéseiket, a melyek mögé rablott kincseiket szokták rejteni. A Moson vármegyében, Kunágota (Csanádban), Szent-Endre, Ozora és Keszthely táján talált avar leleteket múzeumaink őrzik. (Közöttük legjellemzőbb az aranykeretbe foglalt granátkőékszer és a Szt.-Endrénél talált kengyelvas. A gyapjukelméből való ruhát az avar korban a bőrből készült ruha, a fibulát a csat helyettesíté.)
- 800—896. A szüntelen rablókalandok és háborúk folyamán az avar nép nagyon megfogyott. A kik túléltek a leigázást, a khágánnal együtt megkeresztelkedtek és adót fizettek a frankoknak, kiknek uralmát a Duna határolta le egész Nándor-Fehérvárig, hol a bolgárok földjével érintkezett. A dunántúli és az északnyugati felvidéken lakó morva szlávok szintén a frank uralom fenhatósága alá kerültek.

¹ A hún-székely kérdés irod. l. fentebb (13—14. l.)

Végül megjegyzendő, hogy a római kultúra csak az avarszláv kor idején pusztult el teljesen. Ekkor kezdtek Pannoniában és Dáciaiban egyaránt elfelejteni a latin hely- és folyóneveket, melyet a szláv nevek váltottak föl. (Ezeket l. a 30. lapon).

2. A magyarok őstörténete. (Nyelvök. Törzs- és hadi intézményeik.)

Nyelvrokonság. a) Az ugor-finn theoria úttörői: *Miechov Mátyás* krakói kanonok (1517), *Herberstein*, *Comenius* és *Fogelius* (+ 1776. Száz. 1892. 79. l.). (V. ö. *Munkácsi B.* cikkét: Ethnogr. X.). Ujabbán *Budenz* (Finn nyelvtan, Magyar-ugor összehasonlító szótár. Számos értekezés a Ny. K.-ben) és *Hunfalvy Pál*, Magyarország Ethnographiája (103. l.). A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvtudomány (1883, 1884). U. az, A magyarok eredete (B. Sz. 1864). Számos akadémiai értekezés. *Barna Ferdinánd* több rendbeli akadémiai értekezése, többi között: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? (1883). Ifj. *Szinyey József*, A magyar nyelv eredete (1883). U. az, A magyar nyelv rokonai (1883).

b) A török theoria szószólói: *Vámbery Armin*, A magyarok eredete (1882). A török faj (1885. 73. l.). A magyarság keletkezése (Ak. Ért. V. 1894. 322.) és legújabbán: A magyarság keletkezése és gyarapodása (Budapest, 1895). V. ö. *Gf. Kun Géza* ismertető cikkét a Száz.-ban 1895. 746. l.) *Bálint Gábor*, A honfoglalás revíziója (hún-székely-magyar-kún kérdés 1901). (V. ö. Száz. 1902.). *Winkler Henr.* nyelvész munkái, így: Die Ural-Altäischen Sprachen és: Das Ural-Altäische und seine Gruppen. 1885. Készül: Magyarország és kultur-elemei (Száz. 1901. 265).

Ujabb irodalom: *Munkácsi B.*, Arja és kaukaszusi elemek a finn-magyar nyelvben (1901). *Munkácsi* a Száz.-ban 1900. 360. l. *Szilasi M.*, Cseremis szótár (1901). A magyar szó jelentésére vonatkozó nézeteket l. egybegyűjtve *Patrubányi* cikkében: A magyar név eredete (Ph. K. 1883. 953. l.). V. ö. *Nagy Géza* cikkét is (Ethn. 1890. 2—4. füz.). Az eml. kézikönyvek. Tov. *Rohonyi Gy.*, A honfoglalás történ. (1896, a ki a magyarokat a Ptolem.-nál eml. matér-okkal azonosítja). Östörténet és kritika *Fiók Károlytól* (Száz. 1895). Ugyanó, *Sabartoiásfaloi*. [A magyarok régi neve Konstant. Porphyrog.-nál Száz. 1896.]. Szabirok és Fálok, szabadban: Szabirok és Falócok, értsd: Kúnok. *Pecz Viln.* szerint (Ph. K. 1896. nov.) a m. «Savartok, vagyis állhatatosak, vitézek.» *Thúry Józ.*, A magyarok Szavarti-Aszfali neve (Száz. 1897). *Fiók K.* válasza Száz. 1897. 611. l. és újabban a Száz.-ban 1899. *Mahler Ede*, A szumer ősnép nemzetisége. (Ethn. 1899). V. ö. *Galgóczy J.* pótlásait (u. ott). *Fongrácz S.*, Turáni nép és nyelv tanulm. (1900). *Velics A.*, A khinai nyelv szerepe az ural-altáji sat. nyelvekben (1899). — *Radloff*, Die alt-türkischen Inschriften (II. kiad. 1900). A *Thomssen* által megfejtett szíriai feliratokról l. *Simonyi Zs.* cikkét (Ak. Ért. 1894) és *Vámbery* a Revue Critique-ben 1899. 51. sz.). *Smirnov J.*, Les populations finnoises. (I. Paris 1898.). *Bálint G.* (Száz. 1902. 565. l.). *Marquart-Bang.* Die Chronologie d. alttürk. Inschriften (Lipsee 1898).

Óshaza és vándorlás kora: *Pauler Gyula*, A magyar nemzet története Szent Istvánig (1900). *Nagy Gerg.*, Elméletem nemzetünk eredetéről, kül. tek. a székelyekre (Brassó, 1901). *Fongrácz S.*, A magyarság keletkezése és óshazája (Budap. 1901). Gróf *Kun Géza* latin munkája (2 köt.). (L. alább a 33. l.); *Nagy Géza*, Magyarország tört. a népvándorlás korában (M. T. I.). U. az, A skytha kérdés (Ethn. 1894). *Munkácsi* cikke *Tomaschek* nyomán (u. ott). *Nagy Gyula*, A magyar nemzetiségéről (Száz. 1870). *Botka Tivadár*, A magyarok útjáról az Uraltól Lebediába (Száz. 1884). U. az, Millenniumium (Száz. 1878 és 1881). *Pauler Gy.*, Lebedias, Etelköz, Millenniumium (Száz. 1880). U. az, A magyarok

megtelepedéséről (Száz. 1877). U. az, Még egy szó a Millenniumumról (Száz. 1881). *Botka*, A magyar ezredéves jubileumhoz (Száz. 1881). Az akadémia történeti bizottságának jelentése a Millenniumumról (Száz. 1883). *Pauler Gyula*, A Millennium (B. Sz. 1883. 33. köt.). Ugyanaz, A Millennium ügyében (B. Sz. 1883. 35. köt.). *Salamon F.*, A kútfő-kritika és a Millennium (u. ott 1883. 36. köt.). U. az, Az akadémia és a Millennium (u. ott 1884. 38. köt.). *Göndöcs Benedek* Pusztaszer és a Millennium (1883). *Csudacy Jenő*, A honfoglalás éve (1884). *Szabó K.*, A bolgár háború (Kis. történ. művei I. 99.) *Jireček*, Gesch. der Bulgaren. Magyar-bulgár összeköttetések I. Száz. 1898. 112). *Szalay L.*, I. 1., *Horváth M.*, I. 24. 34., *Fessler-Klein I.* 31. l. *Hunfalvy*, Ethnographia. *Csapey-Grot* czikke (B. Sz. 1884) és *Szamota J.* czikke (Száz. 1892). *Zichy Jenő* gr. tudom. expediciójáról I. 21. l. *Thüry J.*, A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai (Száz. 1896). *Szádeczky L.*, Kaukázusi utazásunk (Kolozsv. I. 1898). Rubruk új kiad. *Rockhill*-től. *Ism. Kropf L.* (Száz. 1901.) A baskir-magyar rokonságról: *Pauler Gy.* és *Melich K.* (B. Sz. 1900. 288. sz.).

Művelődési viszonyok: *Kerékgyártó Árpád*, A műveltség fejlődése Magyarországon (1881). *Horváth Mihály*, Párhuzam az Európába költöző magyar nemzet és az akkori Európa között (Kis. munk. I. 1.). *Frankl*, A magyar nemzet műveltségének vázlatja (1861). *Ormós Zsigmond*, Árpádkori művelődésünk (I. 2. kiadás (1883). *Borovszky*, A honfoglalás történ. (1893). *Salamon F.*, A magyar hadi történethez a vezérek korában (1876). V. azonban össze *Kápolnai P. J.* bírálatát a Ludovica-akad. Közlönyében. *Ipolyi Arnold*, Magyar Mythologia (1854). *Kandra Kabos*, Magyar Mythologia (1897). *Mátyás Flórián*, Pogány szokások őseinknél (Ak. Ért. 1897. I. Vérszerződés, vérivás, loáldozat). *Csengerly Antal*, Az altaji népek vallása (Tört. Tanulmányok. I.). *Kállay*, A pogány magyarok vallása (1861). *Hunfalvy Pál*, Ethn. (239. l.). U. az. Ukko pohara. Ak. ért. 1879). *Szabó K.*, A magyarok ősvallásáról (Kis. t. dolg. I.). *Barna Ferd.* többrendbeli akadémiai értekezései, különösen: Ősvallásunk főistenei (1871) és Ősvallásunk kisebb isteni lényei (1881). A Wotjákok vallása. *Vikár B.* Kalevalai tanulmányok sat. (Ethnogr. 1901). *György Aladár*, A vasorrú bába (Koszorú, 1881). *Kozma Ferencz*, Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben (1882. Ak.). *Kandra Kabos* czikke a Katholikus Szemlében (1894. 13. és 193. l.). *Czékus*, Szerződés Ukko poharára vonatkozólag (T. T. 1894. 379. l.). Ukko pohara: Száz. 1880. 758. l. és 1901. 854. l. *Nagy Géza*, Leányrablás nyomai (Ethnogr. 1884. 4. füz.). *Jankó János*, A magyar halászat eredete (*Zichy Jenő* gf. III. utazása. I. köt. 1900). *Herman Ottó*, Ősi nyomok a magy. népies halászatban (1895) és: Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet (1898). *Hampel J.*, A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon (1897) és: A honfoglalás kútfői (1901). *Nagy Géza*, A magy. fegyverei a középkorban (Arch. Ért. 1890—92). *Pulszky Ferencz*, A régi magyarok fegyvere és öltözete (H. K. 1890). *Hazay Samu*, A X. századbéli magy. hadügyről (u. o. 1888). *Thüry J.*, A régi magyar és török hadviselés (u. o. 1888) és *Kápolnai J. L.*, Az ősmagyar kardok és sisakok (Arch. Ért. 1880). *Bárczay Oszk.*, A hadügy fejlődése (2 köt.). *Szederkényi N.*, A magyar hadi intézmény stb. (1896). *Reinecke* tanulmányai a scythia sírletekről (Arch. Ért. 1898). Őseink ruházatáról *Boncz Ödön* írt utoljára (Arch. Ért. 1885), nála a régibb irodalom is megtalálható. *Lenhossék*, A szeged-óthalmi ásatások eredménye (1884).

Mielőtt a magyar népet elkísérnök Magyarország rónáira, ki kell jelölnünk a nemzet helyét a fajok és nyelvek sorában, fel kell keresnünk régi hazáját, követnünk régibb költözőkódását, megfigyelnünk első szervezkedését.

Arra a kérdésre, hogy bizonyos nép miféle származású, a tudomány két rendbeli bizonyítékokkal felelhet meg, u. m. 1. a nyelvvel és 2. a faji és embertani jellegekkel. A régi magyarok faji jellegeiről azonban eynykorú, hiteles adataink egyáltalában nincsenek; líreink oly időből valók, a midőn őseink már más népekkel összekeveredtek. Ez a faji vegyülés azután évszázadokon át folytatódott, úgy hogy az ősmagyar nép ethnosza teljesen elmosódott. (A mai magyarokat faji jellegük és külsejük szerint az indogermán népekhez kell számítani). — Marad tehát a nyelvi bizonyíték.

Nyelv- és faji jelleg.

Nyelvük tanúsága szerint a régi magyarok a kiterjedt ugor-finn-ugor nyelvcsaládnak egyik hajtása voltak és más finn-ugor népek szomszédságában éltek ifjúságuk első idejét. E finn-ugor törzsek közül különösen a *vogulok* és *votjakok* (osztjakok) voltak hosszabb ideig szomszédjaik, s ezeknek a nyelvében találunk legtöbb rokonságot a régi magyar szókinccsel; a magyar nép távolabbi nyelvrokonai közül még a *finn*, a zürjén, a mordvin és cseremisiz nép említendő.

Finn-ugor nyelvcsalád.

A legrégebb magyar szóanyag tehát ugor-finn eredetű. A magyar és a finn ugor nyelvek közös szavakkal jelölték a *test részeit* (fej, szem, fül, száj, fog, nyelv, kéz, vér, szív); szintúgy a *családi tagokat* (atya, anya, gyerek, fiú, leány, ipa, vő, meny). Közös szavakkal nevezték az erkölcsi és természeti élet köréből való fogalmakat, mint pld. lélek, ész, hallani, látni; tűz, hegy, kő, tavasz, ős, tél, hó, felhő, füst, víz, tó; a ló, eb, lúd, hal, egér, arany s ón szavak szintén megvannak a régi közös szókincsben, nemkülönb a hetes számrendszer törtszámjai (egyől hétig) és azonfelül a következő szavak: úr, ház, kert, had, kés, nyíl, löni, vágni; fenni, szőni, len stb.

Közös szókincs.

Maga ezen szó «*magyar*» valószínűen a «*ma-déri*» (*madarok, materok*) vogul szóval rokon, mely annyit jelent, mint «*a föld* (a mezőség, a puszta) *fia.*»¹

Közelebről meg nem határozható időben a finn-ugor nyelvcsalád kötelékébe tartozó törzsek egymástól elszakadtak. Előbb a finnek bucsuztak el rokonaiktól, kiknek sarjai a róluk elnevezett félszigeten mai napig derekasan összetartanak. A többi ugor törzs ellenben szétszóródott, sőt egyiknek-másiknak a létért való küzdelemben teljesen nyoma veszett. A *magyarok ősei* elszakadván a vogulok és votjakoktól, bolyongásuk közben déli

¹ V. ö. *Nagy Géza* (Ethn. I. 1890. és Száz. 1897. 426. l.). A *magy* gyök megfelel a finn *maa*-nak és emlékeztet a perzsa *mata*, a szanszkrit *madhya* és a szumir *ma* szóra. *Vámbéry Armin* «Öshagyomány és nemzeti hiúság» cz. akad. értekezésében és újabb munkáiban a «magyar» szónak ezt az értelmét adja: «Uralkodó», «parancsoló». V. ö. *Mariencscu Ath.*, *Der philolog. Ursprung u. die Bedeutung des Volksnamens: «Magyaren».* (Nagyvárad. 1898.)

irányban, melegebb tájékokra vetődtek, a hol *török-tatár népek* szomszédságába kerültek s velük részben össze is keveredtek.

A török hatás
kora.

Ezzel fejlődésük második stádiumába, a *török befolyás* korába léptek. E turk népek befolyása először is a magyarok nyelvén mutatkozott, melyet a török szavak egész özöne elárasztott. A földmivelés elemeit, a főbb terményeket (a ló kivételével) a házi állatokat, számos házi eszközt és fegyvert jelentő nevek sokasága, szintűgy a ruházat és szellemi élet körébe tartozó szavak jó része török eredetű.¹ De nemcsak a nyelv változott, hanem, a kölcsönvett török szavak és fogalmak tanúsága szerint, a régi magyarok életmódja és műveltsége is. És ez a befolyás oly erős lehetett, hogy a régente ugor- finn nép a török-tatár népek képére kezdett átalakulni és a történelem színpadján való megjelenésekor azt a benyomást tette a keleti írókra, hogy *turk* (török) néppel van dolguk, a minthogy szervezkedése is a török nép befolyása alatt ment végbe.

Az őshaza.

A *második kérdés*: ki lehet-e mutatni őseink őshazáját? E kérdésre a hagyomány és a történelem egybevágó feleletet adnak. A finn-ugor népek bölcsője az Ural hegyláncz mindkét oldalán, vagyis egyfelől a Pecsora, Kama és Felső-Volga, másfelől az Ob, Alsó-Irtisz és Felső-Jajk (= Ural folyó) mellékén keresendő.

A vándorlás
állomásai
Európában.
1). Baskiria.

Európa földjén, Oroszország keleti részeiben, a még ma is *baskirok* lakta vidéken (az orenburgi kerületben) lehetnek a magyarok és vogulok őstanyái. E vidékeket (krónikáinkban: *Nagy-Magyarország* és *Baskiria*) nyugatról a Volga (Kazántól Szaratovig), délfelől az Ural folyó (Uralszk-tól Onszkig), keleten újra az Ural medre, azután az Ural láncza, északról pedig a Bje-laja és Kama folyók határolják, mely folyók vizeiben gyakori a három ősi magyar hal (ponty, csuka, harcsa). E vidékeken lehetett őseink első hazája Európában. Vissza is maradtak ott magyarok, a kiket IV. Béla korában négy domonkosrendű hittérítő, köztük Julián barát felkeresett és meg is talált.² Plan Carpin és Rubriquis utazók hasonlóan hallottak e Volgántúli ősi hazáról. Csakhogy az e tájakon visszamaradt törzseket a mongol fergetég elsöpörte. Néhány ezer *baskir* azonban ma is él régi hazá-

¹ *Török-tatár eredetű szavak*: a) *Állatok*: barom, bika, kos, ürü, tyúk, teve, macska, ürge, görény, tuzok, darú, béka.

b) *Termények*: buza, árpa, borsó, alma, gyümölcs, bor, tarló.

c) *Észközök, fegyverek*: sarló, tengely, tömlő; háború, vár, csapás, csata; kard, tegez, balta, bicsak, buzogány, kaptár.

d) *Egyebek*: sátor, csárda, takács, tükö, gyűrű, kalpag, korsó, kulacs, zubbony. Továbbá: írni és betű, böles, bájol, búvöl, ördög.

e) *Perzsáktól kölcsönvett szavak*: Isten, asszony, kard, üveg, hid-, vásár, csárda.

² *Vámbéry Árm.* ugyan kételyeket támasztott Julián utazásának hitelessége iránt. V. ö. *Pauler Gy.*, A m. nemz. t. II. 656—57.

jában és újabb utazók sok közös vonást találtak a magyar és baskir földművelő nép között.¹

Az őshaza tanyáiról eltávozott magyarok most már dél felé II). Lebedia. c. 830—889. vonultak az Ural, a Káspi tenger és Kaukázus között elterülő lapályokra, hol az említett török népek szomszédjaikká lettek. Ez a vidék volt második «hazájuk». A 830. év körül talán keleti szomszédjaik, a vad bessenyők által szorongattatva, *Lebediába* költöztek, mely a Don és a Dnieper között, az azovi tenger-től és krimi félszigettől északra elterülő rónán feküdt, és jó legelőhely, vadászatra és halászatra alkalmas vidék volt. Itt állítólag három évig, tényleg azonban sokkal hosszabb ideig (tán 60 évig), vagyis 830-tól körülbelül 889-ig tanyáztak.²

Valószínűnek tartják, hogy itt Lebediában olvadtak össze III). Etelköz. c. 889—895. más török törzsekkel, biztos pedig, hogy Lebediában való tartózkodásuk idején kapták az «ugor» és «turk» neveket. A 889. év felé azonban kénytelenek szomszédjaik, a bessenyők, Lebediából is kiszorították őket, a midőn azután a magyarság két részre szakadt. Az egyik «Persisz»-be (Evilat) és meglehet, Örményországba vonult vissza;³ a nagyobbik rész pedig nyugatra, egy *Etelköz* («*Atelkuzu*» = vízköz) nevű tájakra, mely Etelköz valószínűen a Dniepertől a Szeretig, a Prút és a Bug öntözte vidéken terült el (a mai Moldva, Beszarabia és déli Oroszország egy részében). Engedjük őket itt egy kissé pihenni és vizsgáljuk meg ez alatt, mikép fogadta őket a művelt nyugati világ.

¹ Újabbán *Kőrösi Csoma Sándor* († 1842. Tübetben,) *Reguly Antal* és *Jerney* fáradoztak az őshaza és ősi rokonok felkeresésében. *Kőrösi S.* munkáit kiadta *Duka 1886*, a ki akad. emlékbeszédet (1900. és Száz. 552. l.) is szentelt Csoma emlékének. *Reguly*, Vogul föld és nép cz. művét kiadta *Hunfalvy Pál* (1864). *Jerney*, Utazás Keleten. Kiadta *Hunfalvy Pál* (1851). *Aspelin* svéd tudós az altáji népek őshazáját kutatta. (Ism. *Barna Ferd.* a *Havi Szemlében* 1881). Újabbán *Munkácsi Bern.* és *Pápay Károly* (†) kutattak a vogulok és osztjákok maradvékai között.

1895-ben *Gróf Zichy Jenő* utazta be a Kaukázus vidékét, a régi magyarok nyomait keresve. *Jankó J.* és *Posta B.* közreműködésével kidolgozott nagy műve: *Kaukázusi és középpázsiai utazások*, megj. 1897. V. ö. Száz. 1895. 473. l., *Szádeczky L.*, *Kaukázusi utazásunk* (Kolozsv. 1898). — 1898-ban *gf. Zichy* másodszor indult Keletnek, ez ízben *Posta*, *Jankó* és mások kíséretében; bejárta pedig Turánt és Szibiriát, mire Kiachtából a mongol sivatagon át Pekingbe ment. L. előzetes jelentését a B. Sz.-ben 1899. *Jankó Jún.* eml. műve (18. l.).

² A *Lebedia* szó jelentése homályos (mezőség?); talán az első vajda, *Eloud*, *Elöd* névével van kapcsolatban.

³ *Thury József* (Száz. 1897. 321) szerint, hivatkozással *Maszudi* hírneves arabs geografusra, már 835 előtt szakadt a magyarság két részre. A Keleten visszamaradt töredéket azokkal a nyilas *turkokkal* azonosítja, a kik azután a khalifákat a görök császárok ellen segítették, olykor-olykor azonban a khalifákat is szorongatták. Ezek a turkok volnának az «erős Szabirok».

Keleti írók.

- Mivel az akkori nyugateurópai írók az aldunai vidékekről és keleti Európáról alig tudtak valamit,¹ a *keletrómai írókhoz* kell fordulnunk. Az első biztos tudósítás öseinkről 836-ból való. Leo Grammatikus ez évben azt írja, hogy a bolgárok a magyarokat segélyül hívták szökni akaró foglyaik ellen. Ez azt jelenti, hogy valamely magyar csapat 836 körül az Al-Duna mentére rándult, mint a hogy az ily nomád népek gyakran kisebb rajokban szerettek szerencsét próbálni. A másik adatot sz. Czirill hittérítő-legendájában találjuk (860-ból való), mely szerint a szlávok apostola a kozárok zsidó hitre tért khagánjához való térítő útja közben, Cherson táján, a magyarok közé került, kik a szent férfit nagy zsbajjal fogadták, de azután bántatlanul továbberesztették.
- 3) Ibn Roszteh. A század végén *Ibn Roszteh arab író*² közli az első valamivel bővebb jelentést a Fekete tenger partján, (talán már Etelközben) tanyázó magyarokról. Ibn Roszteh egy régibb, hitelennek látszó forrás alapján azt írja a magyarokról, hogy a «mazsgarok, (vagy madsarok) «turk» fajbeliek; vezérük 20,000 lovassal indul csatába és «Kendé»-nek nevezi magát, másként *dsüle*. Sátrakban laknak és helyről-helyre költöznek a legelőnek bőségéhez képest. Sok a gabonatermő földjük. Vallásuk bálványimádás. Uralkodnak a szomszéd szlávokon, kikre súlyos adót vetnek s a kiket a Fekete tengernek Kark nevű kikötőjében adnak el rabszolgául a görög kereskedőknek; foglyaikért bársonyt, tarka szőnyegeket s egyebet kapnak cserébe. — További, hasonló adatokat közöl a perzsa *Gurdézi* is.³
- 4) Gurdézi. Még két fontosabb jelentésünk van. Az egyik Leo császár c. 895—911. Taktikája, mely könyv a magyarok harczmodorának állapotáról és fegyelmezettségükről szól. (Lásd alább a 24. old.). E művét a bolgár háború után írta a tudós császár (tehát 895 és 911 között). A munka, melyet fontossága miatt némelyek (túlzással) Tacitus Germániájához hasonlítottak, egykorú a honfoglalás idejével. A másikat talán Biborban született Konstantinos császár írta. Czime: «*A birodalom kormányzásáról*», tartalma
- 5) Leo Taktikája.
c. 895—911.
- 6) Konstantinus.
De administr.
imperio.
c. 945—952.

¹ Régibb és újabb íróink (így Marczali is: M. T. K. K.) egy nyugateurópai írótól, talán *Hinkmar* rheimsi érsektől és frank államférfiútól eredő hírt szoktak idézni, mely szerint Német Lajos országának régi ellenségei, a normannok, 862. megszapordtak egy újjal, az «ungrok» népével («ungri»). (E hírt annak bizonyítékul szokták felhozni, hogy a magyarok még Lebediásban való tartózkodásuk idején indítottak útnak egyes portyázó csapatokat a rettegő nyugat ellen.) Ez a hír azonban hamisnak bizonyult. L. *Mátyás Flórián* eml. értekezését (1898. 6. l.). A kaland ugyanis nem 862-ben, hanem 915-ben történt.

² *Hunfalcy*, Ethn. 199. l. *Györöké (Edelspacher) Antal* két értekezése a Száz-ban (1871. és 1877. évf.). Előbb *Ibn Dasta* (Dusta)-nak nevezték ezt az arab író, mignem gróf *Kuín Géza* (Ak. Ért. 1893. 176.) a helyesebb névalakot kimutatta.

³ Jelentését gr. *Kuín G.* tette először közzé (Akad. Ért. 1894).

szerint hivatalos használatra irt nagybecsű föld- és néprajz a kelet-római birodalom ellenségeiről és szomszédjairól. A magyarokról («turkok») azt mondja a császár, hogy Lebediában laknak, 7 törzsre oszlanak 7 főnök («Archon») alatt¹, (kit szláv szóval jelöl: vojvoda = vajda); említi, hogy három évig a kozárok társai valának békében és háborúban; de miután a kozárok által legyőzött bessenyők kiűzték őket táborukból, egyik felök Perzsia felé költözött, a hol a IX. és X. században elég bajt okozhattak kóborlásaikkal a Szaszanidáknak és a khalifáknak;² másik felök pedig nyugat felé ment tovább. Elmondja továbbá, hogy a magyarok Etelközben a kozár khagán biztatására s kozár szokás szerint *Előd* vajda helyébe *Álmos fiának, Árpádnak személyében örökös fejedelmet választottak*, hogy az egységesebb vezérlés erejüket növelje.³ Említi még a hét törzs nevét is: a Nyék, Megyer, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kar(a) és Kaz(a) nevet.⁴ Említi végül a három főméltóságot. Ezek: 1. a «nagy fejedelem», ki a 7 főnök közül a legtekintélyesebb (nevét nem közli); 2. a *gylas* vagy *gyla*, (azonos Ibn Roszteh-nek dsile-jével), mely magasabb rangú személyt, a főbírójt jelenti. A név magyarul Gyulá-nak hangzott és utóbb tulajdonnévvé lett. 3. a «*karchas*» («horkas»), másként «*Kende*», a közös kalandokban a *fővezér*. (Maga a «kende» kozár származású szó.)

Árpád fejedelem-választása Etelközben.

A 7 törzs és 3 főméltóság.

A tudós Konstantin császár elbeszélését a nemzeti hagyomány is megerősíti. Természetes, hogy a magyarok, a bessenyőkkel való küzdelmeik alatt hamar átlátták a fejtelenség káros hatását. Vándorló népnél szinte törvény, hogy a főhatalom mindjobban monarchikussá válik és hogy a középponti hatalom már ebben az időben is erősen kifejlődött, arra a magyaroknál divó egységes csatasorból, haditervből és vezényletből is következtethetünk. E bizonyítékokat fontolóra véve, *hiteles ténynek ismerhetjük el, hogy Árpádot csakugyan örökös fejedelemmé választották*. A Névtelen Jegyző (III. v. IV. Béla király krónikása) ezt a tényt ilyenformán beszéli el. A 7 törzsfő Árpáddal — fejedelemmé választásakor — rendszeres szerződést kötött, melynek értelmében a nemzet Árpádnak és az ő nemzetségének biztosította a fejedelemséget, míg Árpád arra kötelezte magát, hogy a közös vérrrel szerzett zsákmányból részt ad mindenkinek és hogy a főnököket és utódjaikat a fejedelmi tanácsból és a kormány-

A nemzeti hagyomány megerősíti Koszta császár elbeszélését.

Vérszerződés.

¹ A 7 vezér neve költött; utóbb a Képes krónika 7 emlékezetben maradt magyart tett meg találomra vezérnek. Forrásainkról l. *Pauler Gy.*, A magy. nemz. tört. Szt. Istvánig (1900) 208. l. és *Karácsonyi János* a Tur.-ban XII. 96. (Tuhutum = Tétény).

² V. ö. a 21. l. a 3. jegyzetét.

³ *Vámbéry* szerint *Árpád* a török alpad-szóval azonos, a. m. fejedelem.

⁴ *Pauler* id. mű 9. l.

ban való részvételtől nem fogja kizárni; megállapodtak továbbá abban is, hogy hűtlenség és pártoskodás esetében a vétkesek fővesztéssel fognak bünhődni, és hogy a szerződő felek és utódaik ezt az esküt átok súlya alatt kötelesek megtartani.¹

A kabarok mint
8. törzs.

Etelközben — esetleg már azelőtt — a kozárok között polgárháború ütven ki, a legyőzött kabarok törzse a magyarokhoz bújdosott, kikkel csakhamar nyelvilleg és társadalmilag egybeolvadván, a magyarok 8-ik törzsvé lett és a csatában, a «kende» vezérlete alatt, mindig az elővéden volt a helye.²

A régi magyarok szokásai és erkölcssei.

Harczmodor.

Őseink először hadi vitézségükkel tették nevüket ismertté a nyugat-európai nemzetek előtt. Helyén van tehát, hogy először is *hadviselésük módjával* ismerkedjünk meg, melyről *Leo császár Taktikája*³ nyomán a következő képet alkothatjuk meg róluk. A magyar nemzet költözködő vándorhada hadi táborra emlékeztetett. A hazátlanul bolyongó had harcziás kalandokra vágyódott, sőt ilyenekre, hogy megélhessen, rá is szorult, úgy hogy éltető eleme a gyakori háború. Önkészítette fegyvereik a nyíl, melylyel sebes vágatás közben is hulló zápoként tudtak lőni; továbbá az egy élű, kissé görbe kard és a dzsida. A fejüket, úgyszintén a ló fejét, tollbokrétá ékesítette; feldiszítve indultak a csatába. Valamennyien lóháton harcztoltak.

Harczmodoruk fővonásai: leleményesség, cselvetés, hirtelen oldalfordulat, színleges hátrálás és törvetés, szórványos vagyis felbontott sorokban való csatározás, győzelem esetén pedig az ellenfélnek szakadatlan és kíméletlen üldözése. Előbb nyilzáporral árasztották el az ellenséget, azután «Haj, Haj!» kiáltással, dzsidával kezökben rohanták azt meg.

Csatasor.

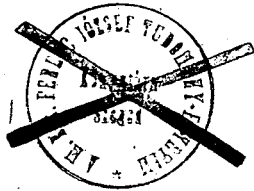
A magyar lovashad *csatasora* következőkép alakult meg.

¹ A vérszerződés nem törvény, hanem, mint egy későbbben élt krónikásunk feljegyezése, alkotmányunk fejlődését jellemző becses adalék, mely az Árpádok uralmának örökösödését hirdeti, még pedig a választás alapján; visszatükrözi továbbá a nemzet birtokfoglalásának, a karddal való hódításnak ősi felfogását, a mint ez a XII—XIII. században élt; biztosítja a nemzet számára a közügynek való részvételt a közügyekben és korlátot szab az uralkodónak, kinek személye sérthetetlen. Egy hasonló (tatár) vérszerződés esetéről (1582) I. *Munkácsi B.* (Éthnogr. X. évf.) és *Mátyás Flór.* em. értek.

² Ujabbán írónk (Pauler Gy., Sebestyén Gy.) egy része a széke-lyekben keresi e kabarok utódaikat. V. ö. a Székely kérdést és irodalmát (a 13—14. l.).

³ Leo császár Taktikájában pánczélt, kar- és lábvértet és pajzst is említ. Ennek azonban a honfoglalás és kalandozások korabeli sír-leletek határozottan ellentmondanak; eddig pánczélt, avagy pajzst még nem találtak. V. ö. Arch. Ért. 1900. 412. l. Az ilyen eleven, sürgő-forgó nyilazó nép nem is viselhetett nehézkes pánczélinget.

Sohasem harczoltak *egy* tömegben felállítva, mint a byzancezi és nyugoteurópai seregek, hanem *több; kellő hézag által elválasztott, egymás mögött felállított csoportban sorakoztak*. E hézagokban szükséghez képest a tartalék előre nyomulhatott, az arczélen álló csapatok pedig visszavonulhattak, ha nyilaikat kilőtték. A második és harmadik csatasor volt a tartalék. Leghátul álltak a teherhordó állatok (lovak és tehének), továbbá a podgyászt őrző csapatok és a nőket és a gyermekeket körülzáró megerősített tábor. Szárnyhadat nem igen alkalmaztak, vagy ha igen, akkor fedett helyen.

A többi európai népek nehézkes és tömeges hadaival szemben őseink jobb harczmodoruknak köszönhatték diadalaikat és nem állatias vadságuknak és vérengzésöknek, mint azt a középkor jámbor krónikásai állítják, ámbár volt egypár félelmetes, szilaj és nyers szokásuk, mint pl., hogy nyers húst ettek, véruket csepegtették, babonából a hadi foglyokkal kegyetlenkedtek, stb., a mi különben akárhány nomád népnél szokásban volt és ma is szokásos. Kedvezett nekik továbbá az akkori európai államok gyengesége és viszálykodása.

Őseinknek hajdani pogány vallásáról igen keveset tudunk. Ősi vallás. Mint minden más népnek, nekik is föl kellett emelkedniök a fejlődés azon lépcsőzetén, mely a durva fetisizmustól és a többistenségből az egyistenség fogalmáig vezet. Régi vallásuk természetimádás lehetett és mindössze néhány szó maradt meg belőle, de ez is jóformán kivetkőzött már eredeti jelentéséből. Tisztelték a földet, a tüzet, eget és vizet, a napot és holdat. (A székelyeket még a mult században is föleskettették a czime-rükben meglevő napra, holdra és a csillagokra.). Ősrégi magyar szó az «áldomás, imád, teremt, eskü, egyház, böjtöl, tündér, idnap (= ünnepe)».

Idővel a sok istenség közül egy-kettő nagyobb tekintélyre jutott. Ily főisten lehetett a «Terem» (= Teremtő, a vogul tarom), az «Eleve» (= a régi isten, vagyis a szó szoros értelmében a magyarok istene, Hadúr), mely istenségnek mintegy utóhangja az óriás a székely mondákban. (Az «Ukko pohara»-féle szólásmódból és szokásból némelyek egy Ukko nevű istenre következtetnek). Magát az «Isten» szót eleink perzsa szomszédaitól vették kölcsön. Az isteneket «bálvány» alakjában tisztelték. Hittek továbbá jó és gonosz szellemekben (tündérekben, manó ördögökben). Az «izé» szellemnek nyomát szólásmódunk őrzi. Volt egy csomó babonájuk, amulettjük; papjaik, az úgynevezett *táltosok*, voltaképen kuruzsló sámán papok és csodadoktorok valának és voltak kuruzsló asszonyaik is, a milyen a «vasorrú bába» lehetett. Áldozatul állatokat, rendszeren fehér lovat használtak. Az elhaltakat halotti tor megülése mellett temették el és a vitéz mellé lovát és kutyáját, sőt ékszerreit, érmeit és kenyelét is eltemették, mint ezt a pogánykorból származó verebi

(Fejér), pilini (Nógrád), galgóczi, szolyvai, csornai, egri, szeged-
 őthalmi és más sírleletek bizonyítják.¹ A sírok fölé pedig fa-
 vagy kőszobrokat állítottak, talán olyanokat, a milyenek a déli
 Oroszország pusztáin található úgynevezett szittyá bálványok.

Családi élet.

Őseink családi élete — aránylag — tiszta volt. Fajtalanságot még elleneik sem lobbantottak szemükre. Rendesen egynejlőségben élhettek és a feleségnek tisztességes állása volt a férje oldalán, kit urának czimzett. A régente divatozó leányrablást a leány megvétele, majd megkérése váltotta föl.

Anyagi műveltség.

Őseink műveltségének fokáról fogalmat adhatnak (a 19. és 20. lapon említett) régi magyar szavak, továbbá a következők: varga, szücs, ács, szabó, kerékgyártó, szijgyártó, kötélverő; tű, olló, fűrész, gyalú, fejsze; kender, szövés, kötés, fonás, varrni, öltetni; magyar szó még a sör és bor is. Igen gazdag a halászat köréből való régi szókincsünk. Életmódjukat, sátorukat egyszerűség jellemezte, míg ruházatukra több gondot fordítottak. A gazdagabbak különösen a prémek sokaságában lelték örömeiket, a mellett természetesen a lovak, ökrök, tehének és egyéb házi állatok nagy számában. A növényországból ismerték a hárs- és kőrisfát, nyírfát, szedert, almát, körtét, stb., az ásványországból magukkal hozták a só, kova, vas, arany, ezüst és réz ismeretét.² — Valószínű, hogy őseink az írás egy neméhez is értettek; a székelyeknél legalább még a XIII. században dívott a «rótt írás» (rovás).³ Szintügy voltak énekeik és mondáik: ama harczias szellem szülöttjei, mely ezt az egyszerű, de edzett és katonailag jól szervezett nemzetet átlengette és jellemezte.

3. Bolgár háború. A honfoglalás és kalandozás külföldön.

Valamennyi kézikönyv (5. l.). *Pauler Gy.*, A magy. nemz. tört. Szt. Istvánig (1900). továbbá: A magy. nemz. tört. (I. 1893) és a magyarok megtelepedéséről (Száz. 1877). — Gróf *Kúin Géza* magyar-latin műve (I. a 33. l.). *Botka, Pauler, Salamon*nak a megelőző fejezet élén említett értekezései. *Csopey*, Morvaország és a magyarok a IX. és X. században (Grot után, B. Sz. 1884). *Szabó K.*, A vezérek kora. *Salamon*, Budapest története (II. 74. l.). U. az, Moselburg és megyéje (Száz. 1882). *Dümm-ler*, Gesch. des ostfränkischen Reiches (II. köt.). *Büdinger*, Oesterrei-

¹ A pogánykori magyar lovas sírleletekről l. kül. *Nagy Géza* értekezését (Arch. Ért. 1893). U. ott *Kovács A.* czikke is megtalálható: A tiszazughi lovas sírok. V. ö. *Pulszky* archaéologiáját. *Jósa A.*, *Szendrei*, *Darnay* és *Léhóczky T.* értek. Arch. Ért. XVIII—XX. köt.

² *Horváth Géza*, A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei Term. tud. Közl. 1896. 326. füzet és külön). V. ö. *Szily Kálm.* megjegyzéseit u. o. a 327. füzetben és *Horváth* replikáját a 328. füzetben.

³ *Szabó Károly*, A régi hun-székely írás (B. Sz., 1866.). *Hodoly*, A székely, vagyis a régi magyar írás eredete. (Pozsony, 1883. és a pozsonyi reáliskola 1885/86. programmjában.) *Fischer K.*, A hun-magyar írás és fennmaradt emlékei (1889).

chiésche Geschichte (1). *Krones és Huber* említett művei. *Riezler*, Gesch. v. Baiern I. *Waitz*, Jahrbücher K. Heinrichs I. *Giesebrecht*, Gesch. d. deutsch. Kaiserzeit. *Strakosch-Grossmann*, Geschichte d. Deutschen in Oesterreich (I. 1894). *Rohonyi Gy.*, A honfoglalás tört. (1896). *Karácsonyi Ján.*, A honfoglalás és Erdély (Budapest, 1896). *Mátyás Flórián*, A magyarok első hadjáratai Európában (Akad. Ért. 1898). *Bretholz*, Gesch. Mährens. I. 1. fele. (1097-ig). V. ö. Száz. 1895. 65. l. — *Márki Sánd.*, Európa polit. constellatiója a honfoglalás idejében (Hunyadm. t. társ. VIII. köt.). *Hasenöhrl*, Deutschlands südöstl. Marken (Száz. 1897. 959. l.). *Manitius*, Der Ungarnkrieg 955. (Zeitschr. für allg. Gesch. 1886). *Bleyer J.*, Adalék a Lech mezei csatáról (Száz. 1898. 563. l.). *Bretholz*, Mähren u. Bole-sl. II. (A. Ö. G. 1895. 82. l.). *Szendrei János*, M. hadtörtén. Emlékek (1896. 900 képpel). *Thaly Kálm.*, Lehel kürtje. Szász 1886. 5. l. és: Lehel kürtje és még holmi (Száz. 1896. 773. l.). *Illésy*, *Szendrei* és *Kropp* czikkei (u. ott 942. s k. l. és 1897. 171. és 260. l. és 373. l.). *Hummer Nándor* eml. műve a szláv kereszténységről (1896). *Thaly K.*, Az ezredévi emlékoszlopok története (Pozs. 1878). *Mátyás Flórián*, Egy honfoglalás előtti magy. hadjáratról Németországba (Ak. Ért. 1898). *Hertzberg H.*, Die histor. Bedeutung des Donaulaufes, bes. des ungarischen (Halle, 1898). *Sebestyén Gy.*, A gyászmagyarokról (Éthnogr. 1900). *Kaindl*, Die Sage von den 7 Ungarn (M. I. Ö. G. VI. Pótkötet); *Caro*, Der Ungarntribut (u. o. XX. köt. 276. l.). *Salamon*, A magyar hadi történethez a vezérek korában (Száz. 1876). A hadtörténeti bibliográfiát összeállítottam: H. K. 1888. kül. 667. l. Azóta írónk nem igen foglalkoztak a kalandozások történetével. *Fabricius* művét felemlíti *Pauler* (170. l.). *Rademacher*, Die Urbs Merseburg (gymnas. progr. u. ott 1898). V. ö. egyéb-iránt *Marczali*, Az ágostai csata (M. N. T. I. 167.) és *Ortway*, Pozsony város története (I. köt.). *Kállay Benő*, Magyarország a Kelet és Nyugat határára (1883: Akad.). A népek vándorlásairól és annak okairól: *Ratzel Frigy.*, Anthropogeographia (I. köt.). *Kubinyi Fer.*, Orosz fejedelmek a IX. század végén (Anonymushoz. Száz. 1901. 753. l.). Ibn Jakub arabs utazó jelentése 965-ből. Kiadta *Westberg* (Száz. 1902. 478. l.). Ide is vonatkozik: *Karácsonyi Ján.*, Halavány vonások hazánk szt. István korabeli határaitól (Száz. 1901. 1039. l.).

Az Etelközben való tartózkodás legfontosabb eseménye *Árpád fejedelemmé való választása* és a *bolgár háború*; ez utóbbi egyúttal az első esemény, melynek története részletesebben ismeretes. 895. ugyanis VI. v. Bölcs Leo segélyül hívta a magyarokat Simeon bolgár király ellen és formaszerinti szövetséget is kötött Árpáddal. A szövetség értelmében a magyarok bizanci hajókon átkeltek az Al-Dunán és azután Árpád legidősb fia, a «Levente» Tarkas¹ vezérlete alatt három csatában legyőzték Simeon hadát, székhelyét elfoglalták és sok prédát ejtettek.

Bolgár háború
895. kör.

A megalázott bolgár király azonban boszút forralt a magyarok ellen és mihelyt arról értesült, hogy a magyar lovashad újabb hadjáratra indult, a szövetséges bessenyőkkel egyesülve megrohanta a táborban visszamaradt öregeket, nőket, gyermekeket. Egy nemzedék pusztult el akkor, meglehet maga az ősz Álmos is. A visszatérő magyar harcosok elkeseredvén övéik és

A bessenyők
elpusztítják
Etelközt 895.

¹ Talán Tarkas-nak hívták; a *Levente* (Liutin) valószínűen csak jelző és perzsául annyit jelent: harcos, kalandor.

tanyáik pusztulásán, szebb jövő reményében, harmadízben indultak útnak egymagukban.

A honfoglalás a hagyomány szerint.

Ezúttal Magyarország földje felé fordultak, melynek elfoglalásáról hazai krónikáinkban többé-kevésbé részletes elbeszélés maradt fenn. Azonban krónikáiróink (Névtelen Jegyző, Kézai Simon, Márk és Thuróczi) erre vonatkozó adatai java részben mesések, költöttek. Ez okokból az utolsó vándorlásra és a honfoglalásra vonatkozó adataik jóformán hasznavehetetlenek. Egy-egy részlet ugyan hitelre méltó, mint pl. *Kiev ostroma és bevétele, bár ennek az eseménynek chronológiája kétes*;¹ de az utolsó vándorlásnak (a halicsi kaland és a Lodomerián való átvonulás) részletei, valamint magának a honfoglalásnak *hiteles történetét* nem írta meg az egykori írók közül senki. *Mely harczok árán foglalta el tehát Árpád az országot, jóformán nem ismeretes.*² Azok az idegen fejedelmek, a kikről a Névtelen Jegyző beszél: Zalán bolgár, Mén-Marót kozár és Gyelo oláh fejedelem: kérdés, vajjon éltek-e, országaik léteztek-e egyáltalában?

A tényleges viszonyok 896—900. körül. Frank uralom.

A hagyománynak e szerint hitelt nem adhatunk. mert mesés dolgokat közöl, *a tényleg megvolt állapotokról* ellenben mitsem tud. Hazánkban a IX. század végén csak *egy* olyan állam volt, mely e nevet megérdemelte, t. i. Dunántúl a *német-frank uralom*. — E területen volt (Zalavár és Pécs között) *Privina* szlovén fejedelemnek egy kis és részben keresztény hitű országa; azonban ő is adót fizetett Német Lajos király utódjainak. A nyugati Felföldön és innen a Garamig, sőt úglátszik a Duna és Tisza közötti lapályon le a Szerémségig, «Nagy-Morvaország» fejedelmeinek, Szvatopluk fiainak adózó *szlávok* laktak. Az északi és keleti Felföld, melyet még nagyon sokáig járatlan őserdők borítottak, nagyjában lakatlan volt és az Alföldön és Erdélyben sem volt állam. A gyér számú avar, szláv és gepida kóborlók nem alkottak államot. Délen Belgrád és Zimony felől a bolgárok terjesztették ki hatalmukat a déli vidékekre fel a Marosig, de az Alföldön sem lehetett a népesség oly sűrű, hogy sok akadályt gördíthetett volna a honfoglaló magyarok munkája elé.

Szlávok.

Hiteles részletek a honfoglalásról.

Hazai forrásaink e szerint cserben hagynak bennünket; külföldi krónikáirók műveiből azonban mégis meríthetünk néhány hiteles részletet a honfoglalásra nézve. Egyes magyar csapatok valószínűen még Lebediából és Etelközből indultak Közép-Európába, mely rémülettel fogadta az új jövevényeket. Egy ilyen portyázó csapat Szvatopluknak 894-ben történt halála után Pannoniába rándult. 895-ben a bolgár háború annyira elfoglalta

¹ *Pauler Gy.* úgy vélekedik, hogy a kievi hadjárat a lebediai és etelközi tartózkodás közé való (A m. nemz. t. Szt. Istvánig. 1900. 144. l.), s akkor nem okoz annyi nehézséget, mintha 895—896-ra helyezik.

² A nagy millenniumi történelem 14. lapján közölt térkép egészen hamis. *Pauler Gy.* id. mű. 144. l.

őseinket, hogy nem értek rá újabb portyázásra. De 895 végén, elveszvé az etelközi haza, felkerekedtek és újabb hadjáratot indítottak a Nyugat ellen. *Ekkor foglalták el Árpád alatt új hazájukat*, első sorban a sik Alföldet. 896—899 között pedig megdöntik *Arnulf* frank császár szövetségében a Szvatopluk-féle szláv országot, mely esetleg mind a németekre, mind a magyarokra veszedelmessé válhatott. Arnulfnak 899 decz. történt elhunytá után Árpád 900-ban a dunántúli frank országot hódította meg és a 900. évben befejezte nagyjából a honfoglalást; sőt ebben az évben egy magyar csapat már Bajországot, egy másik Felső-Olaszországot ellen fordítá győzedelmes fegyvereit.

Szövetkezés Arnulf-fal 896—899. között.

A Névtelen Jegyző szerint a «honfoglaló» Árpád azután a *Pusztaszeri nemzetgyűlésen* felosztotta vitéz népe között az országot és kinek-kinek jogát és kötelességét is megállapította. Ekképen alakult a hármashégyes és négy folyam vidékén, a frankok, szlávok és bolgárok között elterülő földön *egy új, egységes ország, Magyarország*. Árpád és vitéz népének új hazája. A «görbe» erdős Felföldet és magát Erdélyt¹ csak gyéren szállották meg honfoglaló őseink; annál szívesebben a legelőkből bővelkedő síkot és a dombos vidékeket. Valószínű, hogy az Alföldön és a dunántúli részekben az ott talált római és avar várak és sánczok lakóhelyül kínálkoztak a honfoglalóknak és hogy az *egyes törzsek és nemzetségek hadi táboroként az ily váromokba szállt főnökeik, mint megannyi középpontok körül telepedtek le*. Dunántúl a beköltözködő magyarok művelt földekre és szőlőkertekre találtak és e tájakon sajátították el leghamarább a frank műveltséget, ott vert leghamarább gyökeret a királyság és a kereszténység is. A *Duna medenczéjében* és annak párkányhegységein alakult meg az új magyar állam; a Duna mellett emelkedtek főbb váraink, határbástyáink, szék-

Pusztaszeri gyűlés.

Az új haza megszállása.

¹ A mit a Névtelen Jegyző *Töhötöm diadalairól és Erdélynek győkeres megszállásáról* mesél, alkalmasint monda, de ha el is fogadjuk a hírt, az ország rendszeres, fokozatos elfoglalása mégis csak Szt. István korában vette kezdetét és bizonyos, hogy a beköltözködő magyarság a Szamos, Maros és Aranyos menti síkon a szláv lakók között eleintén csak vékony erecske lehetett. Folytatta a hódítást a cserhalmi diadal hatása alatt Szt. László a Maros és a két Küküllő völgyében. Nagy-Szeben vidékének rendszeres betelepítése II. Géza őrde, kinek művét II. Endre 1211 után folytatta. (Brassó, Háromszék és Csíkszék megszállása 1211 után esett meg.) V. ö. *Fauler* id. m. 159. s k. 1. és *Kárácsosny János*, A honfoglalás és Erdély (K. Sz. 1896. 456. l.). Az utóbbihoz v. ö. Száz. 1897. 255. l., a hol az I. Géza korabeli garam-szent-benedeki apátság alapító levélre történik utalás, melyből bizonyos, hogy a tordai várral, vámmal és sóbányával már I. Géza király rendelkezett. Tekintetbe veendő még Konstantinus császár adata, mely szerint a magyarok az ő korában már bírták a felső Maros és a két Küküllő felső völgyét; továbbá, hogy régiebb krónikáink és írónk egyhangúlag szólnak Gyula erdélyi birtoklásáról és hogy már Szt. István nagyobb legendája említi Gyulafehérvárt.

városaink. Az Alsó-Duna melléktartományai: Szerbia, Bosznia, Bolgárország, hasonlóan a Duna felé gravitáltak és hosszú időn át adót fizettek a magyar királyoknak. A Duna folyása jelöli meg feladatunkat is: a nyugati műveltség közvetítését kelet felé.

Hazánk feladata.

A Duna medenczében letelepedett magyarok; beekelve a németek szlávok és bolgárok közé, fészket raktak a nyugati keresztény római műveltségnek, melyet tovább is származtattak és ezer éven keresztül önállóságukkal együtt meg is védtek. Hogy hazánkat a gondviselés a nyugati Európa védbástyájának szemelte ki, arról már jóval a Hunyadiak kora előtt, IV. Béla király meg volt győződve (IV. Incze pápához irt levelében).

Az új haza területi nagysága.

Vajjon őseink mekkora területet szálltak meg azonnal új hazájokból, azt csak hozzávetőleg mondhatjuk meg. Azt tartják, hogy hazánk jelen területéből (3220 □ Mm.) mindjárt kezdetben körülbelül 2000 Mm.-nyi területet foglaltak el.

A honfoglaló magyarok száma.

Mennyire rügött a *honfoglaló nemzet száma*, arról sincs biztos tudomásunk. Kézai szerint ugyan a 108 nemzetség összesen 216,000 harczost számlált, mi körülbelül 1 millió törzsszámnak felelne meg. Ezen adatot azonban túlzottnak tekintik. Ibn Rosteh szerint a magyar hadnak csak 20,000 lovasa volt, a mely szám viszont igen csekélynek tűnik fel, ha igaz is, hogy a világhódító török nemzet eleintén szintén csak 50,000 családot számlált. Középszámítással a magyarok törzsszámát 250.000 főre tehetjük.

A honfoglalás éve.

Régibb íróink a 889. évre tették a honfoglalás kezdetét; tekintettel azonban a bolgár háborúra, mely 893 előtt semmi esetre sem mehetett végbe, a mennyiben Simeon király csak ez évben kezdett uralkodni, a 889. év nem lehet az igazi. Újabb íróink 895-re teszik a bolgár háborút, a honfoglalást pedig a 895 végétől egészen a 900. évig.

Szláv hatás.

Meg kell még jegyezni, hogy a beköltözőkődő magyarok kivált a dunántúli vidéken meghódított keresztény szlávoktól sok szót kölcsönöztek. A «keresztény, pogány, pap, püspök, barát, oltár, kereszt, császár, király, udvar, nádor, tárnok, vajda, ispán, zsidó» szókat, továbbá számos állat, növény, étel, ruházat stb. nevét őseink a szlovénektől kölcsönözték, szintűgy több a mezőgazdaság körébe tartozó szót, pl. kasza, rozs, gabna, kalász, szalma, abrak, asztag, iga, járom, gereben. (A szlávok ezeket viszont részben a latin és német nyelvből kölcsönözték.) Számos szláv eredetű hely- és folyónevet is átvettek a magyarok. Így pl. Morva, Dévény, Vág, Nyitra, Ipoly, Nógrád, Dömös, Visegrád, Vác, Pilis, Gödöllő, Rákos, Buda, Pest, Tétény, Balaton, Mecsek, Belgrád, Szolnok, Csongrád, Bihar, Arad, Kraszna stb. Viszont vannak oly vidékek, melyeken a magyar telepek előzték meg a szláv telepeket, ámbátor mai nap ott a tót nyelv az uralkodó. Ilyen magyar, később eltűtosodott vidék pl. Liptó és több más északnyugati vármegyében található.¹

Hogy a magyarok nem szlávósodtak el, mint Oroszországban a normannok avagy Moesiában a bolgárok, sem pedig el nem veszték mint a longobardok és góthok, az akként fejthető meg, hogy egyrészt számra, összetartásra és államalkotó erőre nézve meghaladták a meghódított bennlakókat, másrészt pedig műveltség dolgában sem álltak általában véve azoknál alacsonyabb fokon, sőt a nyugateurópai műveltség iránt fogékonyabbak voltak amazoknál.

A magyarok el nem szlávósodnak.

Árpád halála után, ki méltó arra a kitüntetésre, hogy első fejedelmi családunkat róla nevezték el, s kinek érdemeit a kegyeleten kívül a sok szép milleniumi emlék őrzi, több vezér ült a fejedelmi széken, a kiknek kezében azonban a vezéri hatalom annyira eltörpült, hogy még névsorukat és uralkodási idejüket sem tudjuk pontosan összeállítani, a mennyiben a hagyomány és Koszta császár elbeszélése egymástól eltér. *Árpád után* 907-ben fia *Zsolt* következett 944 ig, (ki előtt azonban Konstantinus szerint alkalmasan a «levente» *Tarkas* uralkodott). *Zsoltot* fia *Faisz* (Falisz) követte, ki úgy látszik, csak rövid ideig uralkodott és árnyék fejedelem lehetett. Azután *Taksony* következett, a kiről 972. *Gézára* (Gyejcsé) szállott a vezérhatalom.²

Vezérek sora.

Tarkas.

Zsolt.

Faisz.

Taksony.

Géza. 972—997.

Őseink a honfoglalás után nem szoktak le azonnal a kóborló életéről, hanem zsákmányra vágyódva portyázó hadjáratoikat vezettek a megrémült szomszéd államok ellen. Ezek a kalandok azonban nem voltak többé nemzeti vállalatok, hanem inkább csak egyes törzsfők magánvállalatai. Ebbe az időbe esett Lehel, Bulesu és (a hagyomány szerint) Botond hőskora. Emelítésre méltó *Zsolt* korából *Berenjár* királynak a Brenta partján

Kalandozások kora 900 óta.

¹ *Miklosich*, Die slavischen Elemente im Magyarischen (II. kiad. 1884. Kiadta *Wagner L. Pozsony* 1884.); szerinte a magyar nyelv 952 szót vett át a szlovén és cseh nyelvtől. V. ö. *Schafarzik*, Slavische Alterthümer. *Miklosich* és *Volf György* szerint az ó-szlóven nyelv hazája nem Macedonia, hanem Pannonia, hozzáértve Nagy-Morvaország területét. Ellenben *Asbóth Oszkár*, A cseh-szláv hatás koráról (Ny. K. 1884.), polemikus cikkei, (u. o. 25. és 26. k.); A szláv szavak a magyarban (Ak. Ért. 1893) és: A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora (Ak. Ért. és Száz. 1900. 256. l.). *Asbóth* a macedon elméletet védi és a bolgár-macedon hatást fogadja el döntőnek az ó-szlovén nyelv keletkezésére. *Volf* dolgozatai ezek: Kiktől tanultunk írni, olvasni? (Ak. Ért. 1885) és kül. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás (Ny. K. 27. 1897). Szerinte a legelső magyar rajok beköltözése megelőzte Pannoniában a vendek és tótok beköltözését, a kiket azután magukba is olvasztottak. (*Vámbéry* nézetével rokon nézet.) Igen fontos *Jagić* értekez.: Zur Entstehungsgesch. der kirchenslavischen Sprache (Bécsi akad. értek. 1900. Denkschriften.). Ism. *Melich J.* (Száz. 1902. 380. l.) A földrajzi nevekről l. *Hunfalvy*, Ethnogr.; *Pesty Frigyes*. A helynevek; *Salamon F.*, Budap. tört. II. 49.; *Majláth B.*, Adalékok a helynevek történetéhez (Akad. 1882.); *Kőrösi József*, A Felvidék eltötosodása (1898).

² Árpád vitás családfájával *Pecz Vilmos* foglalkozott utoljára (Ph. K. XXI. évf. *Pauler Gy.* i. m. 173. l.).

- történt megsarczoltatása. Ugyancsak Zsolt idejébe esett a magyaroknak Németország ellen intézett híres kalandja, melynek
906. boldogtalan gyermekkirálya és serege 906. valahol Pozsony közelében oly borzasztó vereséget szenvedett, hogy a frankok és bajorok Pannoniáról véglegesen lemondottak és az Enns folyó mögé vonták vissza országuk keleti határát; az Enns torkolatánál pedig a hirneves Ennsburg határvárat építették. 924-ben a magyarok a gazdag Paviát sarczolták meg és Rómát ejtették rémületbe. Kalandozó őseink különben a jókedvű mulatsághoz is értettek. Zsolt idejében történt a szt.-galleni eset, a midőn kóbor
- Szt. Gallen. lovasok a svájci szt.-galleni kolostorra vetették magukat, hol egy ott visszamaradt hülye baráttal jókedvűen ettek-ittak, danoltak meg tánczoltak. Távozásuk után a barát nem győzte dicsérni a jókedvű magyarokat és megvallotta, hogy soha életében még olyan jól nem mulatott, mint velük.
924. A 924. évben a szász hercegség földjét járták be, mely alkalommal egyik vezérük fogságba jutván, Henrik szász herceggel és egyúttal német királyljal kilencz évi fegyverszünetre léptek. Ezen idő alatt Henrik lovashadnak és erősített helyeknek szervezéséről gondoskodott. Így elkészülvén a döntő pillanatra, 933-ban az Unstrut mellékén, *egy Riade* (tán a mai Riethenburg vagy Reitheburg) *nevű helységnél legyőzte a magyarokat*, a kik ezen idő óta Szászországot jó ideig nem bántották; a helyett azonban a Rajnáig az Atlanti-oczeán és a Földközi tengerig mellékére ellátogattak. Olaszországban Rómaig, a montecassinói zárdáig, sőt Otrantóig jutottak. Egy alkalommal tömlőkön átuszván a lagunákon, Velence előtt termettek, de ezúttal pórul jártak.
933. *Riade.*
955. *Taksony idején* a kalandozók szerencsecsillaga végkép elhalványult. 955-ben ugyanis egy tekintélyes magyar had az *Augsburg melletti Lech-mezőn* a német birodalmi sereg által I. Ottó császár vezérlete alatt teljesen megveretett; visszavonulás közben pedig többen estek el, mint a csatában. A foglyul ejtett Lehelt és «Vér» Bulcsut a győzők Regensburgban felakasztották.
- Lechmezei csata.
- Kitűnt, hogy a kalandok nagyon gyöngítik a nemzet szervezetét és erejét és az erkölceket is elvadítják; a szenvedett vereségek pedig a pogány, harczias hitben való bizalmat ingatták meg. A fő azonban, hogy az új nemzedék, mely már itt a hazában nevelkedett fel, inkább a békésebb életmódban s a gazdagságban lelte kedvét, mint a kalandozásokban és fel is ismerte a veszélyt, mely azokban rejtett. A terjedő kereszténység még jobban siettette a keresztény nyugati országokkal való béke létrejöttét és a nyugati műveltség befogadását.
- A következő évtizedek feladata ezek szerint az volt: *megalkotni a magyar államot az elfoglalt új haza területén!*

Megbeszélendő kútforrások.

Flegler Sándor, A magyar történetírás története. Magyarra fordította ifj. *Szinnyei József* (Olcso könyvt. 38. sz. *Sayous* mellékelte dolgozatával). A magy. történ. kútffinek kézikönyve *Marczali H., Anygyl D. és Mika S.*-től. (1902.) *Bartal Antal*, Dictionarium Latinitatis Hungarorum (1902.) *Márki Sánd.*, A középkor főbb krónikásai a X. századig (Olcso Könyvtár 1900). *Karácsonyi János*, A hamis, hibás keltű stb. oklevelek jegyzéke 1400-ig (Akad. 1902). *Pauler Gy.*, Hazai forrásaink adatai a magyar nemzet történetéről Gyejcsa nagyvadjáig (A m. nemzet történ. Szt. Istvánig. 1900. Függelék 197. l.) A régi magyar forrásokkal újabban *Kaimdl F. R.* foglalkozott legbehatóbban 13 tanulmányában: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen cz. alatt. Megjelentek az A. Ö. G. 1894—1901. évi kötetekben. *Marczali*, A magyar történet kútffői az Árpádok korában (1880). *Priskus*-ról: *Szabó Károly*, Kisebb történ. dolgoz. 1. *Toldy Ferencz*, Nemzeti történelmünk kezdete. (Össze-gyűjtött munkái VII.). *Dümmler*, Gesch. des ostfränk. Reichs II. 445. *Wattenbach*, Deutschlands Geschichtsquellen. I. (6. kiad.). *Hirsch*, Byzantinische Studien. 1876. és Kaiser Konst. Porphirog. (1872.) *Fehérpataky L.* A népvándorlás kútffői. (Vasárn. Ujság 1883. ápril.)

A m. tud. Akad. a millennium megünneplésére kiadta a *honfoglalás kútffőit* (szöveg és fordítás). V. ö. *P. R.*. A magy. honfoglalás kútffői. (B. Sz. 1901.). A mű részei: I. rész. Leo Taktikája *Vári Rezsőtől* (V. ö. Ak. Tört. Ért. 17. köt. 10. sz.). Konstantinus és Georg. Monachos (*Marczali Henr.*). II. rész: Keleti források (gf. *Kuín Géza*, kiről az Előszóban megfedekeztek!). III. rész: Az egykori nyugatiak (*Marczali*). IV. rész. Szláv források (*Jajčić, Thallóczy és Hodínka*). V. rész: Anonymus és Kézai Képes Krónika (*Fehérpataky L., Marczali H. és Pauler Gy.*) — *A görög írók hazánkra vonatkozó adatairól értekezett Fröhlich Róbert* (Ph. K. és M. N. T. I.). *Hunfalvy Pál*, A magyar nemzeti krónikák (Száz. 1890). *Marczali*, M. N. T. I. köt. 29. l. és másutt. *Pauler Gyula*, A m. n. története (I. 465, 663. és II. 769.).

Corpus Inscriptionum Latinarum. A római uralom idejéből hazánk földjén eddig feltalált feliratokat (körülbelül 1900) a berlini akadémia által kiadott, megnevezett munkának III. kötete tartalmazza. Hozzájárult újabban pótlék gyanánt az «Ephemeris epigraphica» című füzetes vállalat, melynek II., IV. és V. része a legutóbb megtalált feliratokat foglalja magában. Kiegészítésül l. még *Torma Károly* művét: Revidirte und neue Inschriften zum Corp. Inscr. Latinarum (1881). és *Hirschfeld*, Epigraphische Nachlese aus Dacien u. Mösien. (Eddig 3 füzet.) *A Desjardins* által francia és *Rómer Flóris* által magyar bevezetéssel kiadott «Feliratos Emlékek a magy. nemz. muzeumból (1873)» cz. gyűjtemény is említendő. Feliratokat közlenek továbbá a magyar akadémia által kiadott Archæologiai Közlemények és az Arch. Értesítő szintűgy a Vas megyei Régészeti Egylet évkönyvei, az Erdélyi Muzeum értesítői, az Archiv für Siebenbürgische Landeskunde cz. folyóirat, a Philologiai Közöny és más szakközönyeink. Végül egyes monographiák (l. fent a 6. és 8. l.).

Ibn Roszteh arab és *Gurdézi* perzsa író jelentését gr. *Kuín Géza* adta ki (l. a 22. lapon). Gr. *Kuín* egyebiránt a következő nagy munkában foglalta össze az egykorú keleti írók tudósításait: Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima (I. 1892. II. 1895.). V. ö. *Szádeczky* cikkét a Száz.-ban 1893. a 787. l.

A *byzanci források* jelentései nemzetünk vándorlásának korszakára mint egykorú és hiteles szemtanúk adatai első sorban fontosak. Attila történetére nézve *Priskus l. hetor* finom észlelésén alapuló követjelen-

tése első rangú forrás. *Szabó Kár.* és *Salamonon* kívül kül. *Szeremley S.* foglalkozott e forrással (Száz. 1898. 855. s k.). *Leo Grammaticus* szól a magyaroknak Alduna-menti tartózkodásáról (836). Megbizható folytatása elmondja a bolgár háború történetét. Következik két beces, hivatalos jellegű kútforrás: 1. *Bölcs Leo császár Taktikája.*¹ 2. A *Konstantinus Porphyrogenitus császárnak tulajdonított «De administrando imperio»* cz. hivatalos munka (kelt 945—952 között). Mindkettőből megismerkedünk a byzanci császárság ellenséges szomszédjaival, azok hatalmával, hadakozó módjával stb. Leo császár művéből meglehetősen tiszta képet alkothatunk magunknak a magyarok harczművészetéről, Konstantinus művéből pedig a Lebediában történt dolgokról, Árpád fejedelemmé való választásáról és a politikai viszonyokról.

A déli szláv írók közül a *Diocleai Presbyter* krónikája szól Horvátország és Dalmácia elfoglalásáról (*Thallóczy L.* a Száz.-ban 1896. 486. l.).

Frank évkönyvek. A vezérek korabeli, nyugati Európa ellen intézett kalandokra nézve a *frank annalisták* szolgáltatják az adatokat. *Rheimsi Hínekmar* jelentésével már a szövegben megismerkedtünk. (21. l. jegyz.) Említendő még a *fuldai évkönyvek* és *Regino* prümi apát évkönyvei: kivált utóbbi tünteti föl őseinket ördögi színben. *Widukind* corvey-i barát megírta a szász hercezség földjére tett két nagy kalandot. Az augsburgi ütközetről megbízhatóan szól e város püspökének, sz. *Udalriknak* életrajza. A *sz.-gáli Ekkehard* őseinknek érdekes (de száz évvel később írt!) jellemzését hagyta ránk. — Ezek és az alább említett német írók művei a Monumenta Germaniæ cz. gyűjteményes vállalatban találhatók.

Egyéb annalisták. Ezen korhoz szolgáltatnak még adalékot 1. a későbbkori keleti feljegyzések az úgynevezett *Nestor-féle* krónika. (Erről l. *Szerulj Szejan* művét. Száz. 1898. 851. l.). 2. *Lüudprand* cremonai püspök, előbb Berengar, utóbb I. Ottó embere, ki igen elfogultan emlíkszik meg a magyaroknak főleg Itáliába tett betöréseikről. Az ő nyomán neveztek el íróink a Riade melletti csatát sokáig tévesen merseburgi csatának; a hitelesebb *Widukind* az első helyről nevezi el. 3. A frank írók közül említendő még rheimsi *Flodoard*.

*Kézai Simon mester.*² A legrégeb, az egész hazai történetet felölelő, magyar feldolgozást Kézai krónikájában találjuk. Kézai krónikájának czíme: *Gesta Hungarorum*. Írta pedig a XIII. század végén, IV. vagy Kún László utolsó éveiben, 1280—83 között, kinek hű papja és tisztelője volt. Életéről jóformán csak azt tudják, hogy Dunakesziről származott és talán Olaszországban nyerte el a magister fokozatot. A nagyon rövidre fogott krónika behatóbban csakis a régi mondákkal és a hőskorral foglalkozik, melyet tükör gyanánt állít a kortársak elé. A régmultra nézve Kézai és a Képes Krónika közös (elveszett) forrásból merítettek, melyen helylyel-közzel töldottak, földoztak. Kézai vette fel először a szerinte a magyarokkal rokon *hunok* történetét és nagy kedveléssel írja le a régi Scythiát, Attila király hatalmát, a vezérek korabeli kalandokat stb. A királyok korát ellenben csak igen hézago-

¹ Vajjon azonban e Taktikának csakugyan Leo-e az írója, avagy csak értelmi szerzője, az vitás. (L. Száz. 1895. 386. l.) V. ö. *Gyomlay Gy.* felolvasását és *Schenk* cikkét (Száz. 1899. 81.). V. ö. *Pecz Vilmos* bírálatát *Vári R.* editiójáról (Ph. K. 1899). *Marczali* (M. T. K. K.) *Vári* szövegét követi. *Gyomlay Gy.* A Bölc Leo-féle honfoglalási adatok forrása és kora (Ak. Ért. és Száz. 1902. 182. és 488. l.). *Gyomlay Vári* editióját is megbírálta (Száz. 1902. 249. s k. l.). Szerinte Leót egyáltalában nem illet meg hely a magyar történ. források között.

² *Marczali* (M. T. K. K.) sem Anonýmusról, sem Kézairól nem nyújt felvilágosítást.

san közli, szinte kiflejti. Chronologiai adatai is hibásak és a más forrásokból merített részek kompilációk. Fontosabb a IV. László korára (illetőleg uralkodásának első nyolcz évére) 1280. aug. haváig terjedő rész, melyről Kézai hiteles szemtanúként szól. Fontos továbbá a bevándorlott nemes családoknak a függelékben közölt jegyzéke és az udvarnokokról meg a korabeli társadalmi rendekről szóló rajz. — Kézai művében eredeti adatokat nem igen találunk: műve, jóformán kivonata több régibb krónikának és feljegyzésnek, saját koráról pedig feltűnően keveset mond. Lelkes hazafi létére elhallgatja mindazt, a mi *nemzeti dicsőségünkre* homályt vethetne, mert ennek ápolását tartotta főfeladatának. Latinsága gyakran meglepő jó és néhány hungarismust is tartalmaz.¹

Béla király Névtelen Jegyzője, kinek «*Gesta Hungarorum*» című műve régebben egyedüli és föltétlen hiteles kútfőül szolgált a honfoglalás korára. Magának az írónak nevét és személyiségét homály fedi, bármennyire iparkodtak is azt tudósaink kideríteni. («*P. dictus magister*».) Így pld. Pous magisterre, Péter Pál erdélyi püspökre és Adorján püspökre gondoltak. (Utóbbi II. Endre nevelője, aztán váczai püspök, III. Béla kancellárja és végül erdélyi püspök volt). Jelenleg kiválóbbr történéseink kivétel nélkül abban egyeznek meg, hogy Anonymus III. (vagy talán IV.) Bélának kortársa és jegyzője volt.

A mi a *mű becsét illeti*, már föntebb (28. l.) kifejtettük, miért nem használható a későkori Anonymus elbeszélése a honfoglalás eseményeire vezérlő kútforrás gyanánt. Saját korának, vagyis az 1200 körüli Magyarország történetéhez, kül. annak hely-, néprajzához és közjogi viszonyaihoz azonban több hasznavehető adatot szolgáltat. Nem fogjuk tehát a magyar történelem «valódi Mózésének» elnevezni; inkább csak afféle magyar Liviusnak, a mennyiben a megelőző századok tanulmányozásánál az ő könyvét is épen oly óvatossággal szabad csupán használni, mint Livius művének a gall háborúig terjedő, bekezdő részeit avagy mint a trójai háborúról szóló mondakört. Nagyon sajnos, hogy a Névtelen iskolázott és kissé önhitt ember létére a rendelkezésére álló, egyszerű bár, de közvetlen hazai hagyományt lenézvén, tudákos zagyvalékba merítette azt és főmérédek képtelen szójátékkal és mesével cifrázta fal a tradíciót. (Utóbbiakra példák: a Munkács, Ung, Zobor, Csepel, Csanád, Esküllő, Pusztaszer nevekhez fűződő, szójátékon forduló elbeszélések). Olvasott ságát korához mérten elég bőnek mondhatjuk. Ismerte pl. Reginot, sz. Jeromost, a trójai és a Nagy Sándor-féle mondakört, melyből a csataleírásokat kölcsönzé. Művét elég ügyesen csoportosító és erős képzelő tehetséggel írta.² Kézirata különben, mint legújabbban kitűnt, *csonkán* maradt reánk.

¹ Kézai krónikáját kiadta újabban *Mátyás Flórián* (H. H. F. D. II. köt.). Magyarra ford. *Szabó Károly* (1862.) és *Császár Mihály*. Magy. Könyvtár. 227. sz. (1901). Újabban megbírálták: *Pauler Gy.*, A magy. nemz. történ. II. 486. és 769. l. *Marczali* (eml. m.). *Kaindl* értekezései: A. Ö. G. 84, 85, 88. és 1900. évi kötetében. V. m. össze: *Békési Emil* a Kath. Szemlében (1896. 736. l.). *Losonczi L.*, De Simonis de Kézai latinitate (Késmárk, 1892). V. ö. *Pauler Gy.* és *Békési II.* cikkei (Száz. 1900. 93—95. l.). *Mátyás Flórián*, Akad. Ért. 17. köt. 2. sz. 32—35. l. Kézai codexeiről.

² *Anonymus* művét kiadta újabban *Mátyás Flórián* (id. mű), új szövegkiadást és fordítást *Fejérvataky L.* rendezett sajtó alá, Magyarra ford. *Szabó Károly*; újabb jav. kiad. *Mika Sándortól* (1898). A Névtelen kritikájával foglalkoztak újabban: *Roester Rósb.*, Rumänische Studien; és *Pic*, Zur rumän.-ungar. Streitfrage (1886). *Hunfalvy Pál*, (eml. műve), *Marczali* (II. 63.), *Pauler Gy.* (I. 464. és II. 769. és legújabb művében, azonfelül a Száz.-ban 1883 és a B. Sz.-ben 1883); *Kaindl*

A csiki *Székely Krónikáról*, mely többi közt a székelyek hún eredetét vitatja, kitünt, hogy a XVIII. században készült férczmű. Egy-ujabban napfényre került jegyzetes példányról l. Erd. Muz. 17. köt.

(A. Ö. G. 1900—1902. köt.); *Fejérpataky L.* (a Figyelőben 1878. és a Százban 1893). *Vass Józs.* műve (1869. már kissé elavult); *Rühl* és *Rademacher* a *Forschungen zur deutschen Gesch.*-ben (23. és 25. köt.); *Mátyás Flórián* (K. Sz. 1896. 263. l.). Nagyobb munka: *Sebestyén Gyula*, Ki volt Anonymus? (l. 1898. 2. köt.). V. ö. a két birálatot (Száz. 1898. 282.) és *Sebestyén* válaszát (u. o.). *Wertner M.*, Adorján notárius (Száz. u. o. 359.) és *Sebestyén* feleletét (468. l.). Továbbá *Wertner Mór* cikkét (Száz. 1898. 359). Ujabban *Bésán Mih.* román nyelvre ford. Anonymust (1899. Transilvania 1—2. füz.). Anonymusszal foglalkozik *Torma József* cikksorozata: A zonuki grófság. (T. T. 1885. és 1886.)